EL MÓN FUNERARI ANTIC, TARDOANTIC I ALTOMEDIEVAL A LA CIUTAT DE GIRONA. UN ESTAT DE LA QÜESTIÓ

J. M. NOLLA
M. SUREDA
Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona

Aedis aedificat diues, sapiens monumentum.
Hospitium est illud corporis, hic domus est.
*Illic paulisper remoramus, ad hic habitamus**

C.I.L. 6, 27788. Roma. Tomba de Turpilia Dionysia i de Turpilius Eros

1. GENERALITATS I ACLARIMENTS.

Les notícies migradíssimes sobre els antics cementiris de la ciutat de Girona d'època fundacional, als voltants de l'any 1000, explicarien que no hagin estat, fins ara, tema d'atenció erudita i que mai, de manera detallada, s'hagi fet l'esforç d'aplegar tota la informació disponible, analitzar-la críticament i discutir-la per veure'n els resultats i, a continuació, esbossar, amb més o menys nitidesa, l'evolució diacrònica dels costums funeraris i dels sectors de la ciutat que han estat, en moments diferents de durada variable, les àrees d'enterrament preferents dels habitants de la ciutat. La pervivència d'alguns

* El ric basteix la seva casa, el prudent la seva tomba. Una és l'alberg del cos, l'altra és sa casa. Allí hi romanem poc temps, aquí hi vivim.

llocs, l'aparició de noves àrees, la poca importància quantitativa, durant aquesta llarga etapa històrica que pretenem estudiar, dels cementiris situats *intra muros ciuitatis* hauran de ser qüestions a considerar que caldrà que expliquem si més no a partir d'hipòtesis tant contrastades com sigui possible. A través d'aquest estudi, que podria semblar colateral, pensem que podrem arribar a entendre molt millor l'evolució urbana de la ciutat i a replantejar-nos alguns fets que podríem considerar sòlidament establerts i que, tanmateix, a partir de l'estudi de les necròpolis urbanes antigues i altomedievals, potser caldrà matisar.

Un estudi d'aquesta mena es podria plantejar des de moltes perspectives i, probablement, algunes serien més adequades que la que triarem. Podria semblar que un estudi diacrònic seria el més indicat, però tenint en compte les peculiaritats de la documentació que tenim a l'abast i el fet que algun d'aquests cementiris hagi estat en ús al llarg d'aquests mil anys i escaig, que són l'etapa proposada per ser estudiada en detall, ens hem decantat per analitzar la documentació des d'una òptica geogràfica, a partir, en primer lloc, del gran eix que estructurà la planta de la ciutat, l'antiga via romana, i les seves perllongacions més enllà del perímetre murat i dels altres camins antics complementaris que sortien o morien sempre en la via anomenada Augusta d'ençà de les importantíssimes obres d'acondicionament i millora de la xarxa viària d' *Hispania* des dels darrers anys del segle I a C, promoguda directament per Octavi August[1].

Així doncs, el nostre recorregut descriptiu partirà de l'anàlisi global i diàcrònica dels cementiris situats immediatament al nord de la ciutat, referint-se, primerament, als generats a l'entorn de la via principal i, sempre, de les muralles de la ciutat cap enfora i, després, referint-se a aquells que es localitzen al costat dels camins secundaris. En acabat d'aquesta zona, passarem a descriure l'àrea de migdia seguint el mateix esquema, i a continuació, passarem a analitzar aquelles àrees d'enterrament ubicades a la riba esquerra del riu Onyar, que serveixen per documentar-nos un *ager* dinàmic, un món suburbà no massa ben conegut però d'una importància, a tots nivells, extraordinària i íntimament lligat a l'*urbs*, a la ciutat emmurallada. Finalment ens fixarem en els cementiris en ús *infra muros* (fig. 1 i fig. 22).

[1] Sobre la Via Augusta i el seu pas per aquest territori podeu consultat DIVERSOS AUTORS, *La Via Augusta des Pyrénnées à l'Ebre*, G. CASTELLVÍ, J.-P. COMPS, J. KOTARBA i A. PEZIN, editors, "Voies romaines du Rhône à l'Ebre: Via Domitia et Via Augusta. Documents d'Archéologie Française", 61, 1997 (París), pàg. 114-140. També NOLLA, J. M. i J. CASAS, *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*, Girona, 1984, pàg. 57-63.

2. EL SECTOR SEPTENTRIONAL.

Aquesta zona es localitza immediatament al nord de Sobreportes, la porta de tramuntana d'època romana i el castell feudal medieval bastit al seu damunt[2], definida per la Via Augusta[3], l'actual carrer del Llop o del rei Martí, d'un vial perpendicular que des del sector de la porta es dirigia, vorejant la muralla cap a l'est, cap al castell de Gironella, Puig Aguilar i Vilaroja i, també, cap a la vall de Sant Daniel (*Valle Profunda*, en els documents antics) i més enllà (fig. 1 i fig. 22). A l'altre costat del riu Galligants (de fet un rierol poc important, però, en canvi, un accident geogràfic notable que determina l'existència d'un pont que ens és conegut d'ençà la primera meitat del segle XIII)[4] la via resseguia la muntanya de Barrufa, el Montjuïc actual[5], des d'una cota suficientment enlairada per quedar, la major part del temps, allunyada de les sortides de mare dels rius Ter, Galligants i Onyar i, també, del camí que penetrava cap a la vall de Sant Daniel. Són diferents sectors que analitzarem separadament.

2.1.1. EL CEMENTIRI DE SANT FELIU

L'església gòtica de Sant Feliu ocupa actualment una zona preeminent immediata al carrer del Llop, la Via Augusta, pel costat de ponent i quasi a tocar el portal septentrional de la ciutat (fig. 2). És un edifici extraordinari i el temple

[2] SERRA-RÀFOLS, J. de C., *Les muralles ibèriques i romanes de Girona*, "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", VIII, 1926-1931, (Barcelona), pàg. 82-84, fig. 126 a 128; NOLLA, J.M., *Girona romana. De la fundació a la fi del món romà*, Girona, 1987, pàg. 76-77; CANAL, J., CANAL, E., J. M. NOLLA I J. SAGRERA, *Girona comtal i feudal (1000-1190)*, Girona, 1996, pàg. 26-27.

[3] L'anomenarem així convencionalment per entendre'ns. Amb propietat hauríem de parlar de camí d'Hèracles abans de l'obra d'Octavi Augusti i de camí públic, camí francès, camí mercader i de moltes altres maneres per èpoques posteriors.

[4] Durant la primera meitat del segle XIII s'esmenta documentalment la construcció d'un "Pont Nou" sobre el Galligants uns metres més cap a ponent del "vell". Aquell s'hauria bastit en funció d'un nou vial de circulació per la Cort Reial, Quatre Cantons, Ballesteries, Calderers i carrer de la Barca que es creà molt a finals del segle XII i que estalviava la incòmoda pujada al nucli fortificat de la ciutat. Vegeu CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., i SAGRERA, J., *La ciutat de Girona en la primera meitat del segle XIV*, Girona, 1998, pàg. 10 i 34.

[5] Nom que s'acabà imposant a partir de l'existència, en un sector de la muntanya determinat, del cementiri dels jueus gironins documentat per primera vegada el 1207. Podeu llegir-ho a FITA, F., *El Montjuí de la ciudad de Gerona y la sinagoga y consejo hebreo de Castellón de Ampurias*, D. ROMANO editor, "Per a una història de la Girona jueva", volum II, Girona, 1988, pàg. 463-465.

cristià més antic de Girona, si ens hem de fiar de dades textuals ben establertes[6]. Tots els estudiosos que han tractat d'aquest edifici amb rigor han suposat que la gènesi de l'actual basílica s'hauria de cercar en el lloc on hauria estat occit o on hi hauria hagut la tomba de Feliu durant la persecució decretada per Dioclecià i Maximià el 303 o totes dues coses simultàniament[7]. Ben aviat el lloc hauria esdevingut un espai privilegiat del primer cristianisme gironí i la sepultura hauria evolucionat cap a *martyrium* i església martirial[8]. En els darrers anys del segle XI o molt a començaments del XII, s'haurien iniciat les obres del temple nou que no haurien finalitzat del tot fins al segle XVI amb l'acabament de l'esvelt campanar gòtic que en fixa la imatge actual. Aquesta evolució breument descrita es fonamenta en l'antigor evident del temple a partir de les dades textuals, en la dedicació de l'església, des del primer moment, al sant màrtir i en el fet que el temple se situa en un lloc que pot relacionar-se raonablement amb la seva mort, amb la seva sepultura o amb totes dues coses[9]. A partir d'aquestes dades, doncs, podríem deduir l'existència d'un cementiri des del segle quart en endavant, en ser ben coneguda la influència enorme sobre la comunitat de creients de la tomba d'un sant màrtir a l'entorn del qual es crearia, de seguida, el cementiri més important en ser "santificat" i "protegit" per la seva sepultura i per les restes tangibles del seu cos. L'existència d'aquest cementiri ens ve provada, indirectament, per l'existència de vuit sarcòfags esculturats de taller romà, un clarament pagà tallat en

[6] AMICH, N. M. i J. M. NOLLA, *Girona goda i sarraïna. 476-785*, Girona, 1992, pàg. 56-57; CLARA, J. i J. M. MARQUÈS, *Sant Feliu de Girona*, Girona, 1992, pàg. 9-10. Un acurat i exhaustiu estudi de les fonts a AMICH, N. M., *El nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII)*, en premsa.

[7] En els calendaris més antics el dia del "natalici" de Feliu se situa el primer d'agost data molt probable de la seva mort ocorreguda versemblantment l'any 304 més que no pas el 303. Consulteu AMICH, *El nord-est..*, citat, i V. SAXER, *Les notices hispaniques du martyrologie hiéronymien: première approche et bilan provisoire*, "Spania. Estudis d'antiguitat tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas", Barcelona, 1996, pàg. 235-241.

[8] Hipòtesi acceptada per tots aquells estudiosos que s'hi han interessat (PALOL, P. de, *Arqueología cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*, Madrid/Valladolid, 1967, pàg. 36-37, nota 22; SOTOMAYOR, M., *Datos históricos sobre los sarcófagos romano-cristianos de España*, Granada, 1973, pàg. 37; CLARA et al., *Sant Feliu...*, citat pàg. 9). La primera referència sobre un lloc de culte en la proporciona la notícia referida per Julià de Toledo en la seva *Historia excellentissimi regis Wambae,* on recorda la donació feta pel monarca Recared d'una corona votiva oferta al sepulcre de Feliu i que, per tant, hauríem de situar entre el 586 i el 601. Hi ha altres referències pel segle setè (AMICH, *El nord-est...*, citat) i d'ençà de principis del segle IX en la documentació trobem referències fermes i constants de l'església de *sancti Felicis*.

[9] Vegeu notes 6 i 8 d'aquest treball.

un bloc de marbre de Paros i on se'ns mostra un tema propi de la decoració simbòlica del món funerari altimperial, el rapte de Prosèrpina per part de Plutó. Aquesta peça, ben estudiada, es dataria sense massa dificultats vers la fi del primer terç del segle tercer[10]. Els altres set sarcòfags, sis de tema clarament cristià i un amb una dinàmica cacera de lleons, defensen una cronologia no discutida dins del primer terç del segle quart, amb dos grups identificats: un de més antic, dins de la primera dècada de la centúria, i l'altre una mica més modern[11]. No en sabem el lloc de procedència real,[12] però tothom que ha aprofundit en l'estudi d'aquest conjunt excepcional ha arribat a la conclusió, raonable, que procedirien d'aquell mateix lloc i que localitzats durant les obres de construcció del temple actual, que haurien afectat pregonament aquell solar i la necròpoli antiga, haurien estat recuperats i incorporats a la fàbrica dels presbiteri, llevat d'un d'ells, que, segons la tradició piadosa, hauria conservat les despulles del sant màrtir i que hauria ocupat diversos espais preeminents dins del temple, preferentment damunt l'altar major, i que no hauria estat fins l'any 1943 que s'hauria encastat en els murs presbiterials amb els altres i consolidant l'esquema simètric de quatre al costat de l'Evangeli i quatre més al de l'Epístola[13]. En relació amb aquesta qüestió no hi han dades noves. Tanmateix nosaltres proposem una explicació diferent en els

[10] CLAVERÍA, M., *Los sarcófagos romanos figurados hallados y conservados en Cataluña*, en premsa. Una descripció detallada de la peça la podeu trobar a GARCÍA Y BELLIDO, A., *Esculturas romanas de España y Portugal*, Madrid, 1949, pàg. 220-222 i làm. 181-183.

[11] SOTOMAYOR, M., *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Granada, 1975, pàg. 11, considera que quatre dels sarcòfags s'haurien de datar entre el 305 i el 312 (els dos estrigilats, el que conserva l'escena de la visió del profeta Ezequiel i el que reprodueix la història de Susanna), les altres dues peces, entre elles el considerat sepulcre de Sant Feliu, serien una mica posteriors d'entre el 315 i el 335. Sobre aquest sarcòfags a bastament publicats SOTOMAYOR, *Sarcófagos..*, citat pàg. 19-22, làm. 1,1 (estrigilat 1), pàg. 23-27, làm. 1,2 (estrigilat 2), pàg. 29-39, làm. 1,3 (visió d'Ezequiel), pàg. 41-46, làm. 1,4 (història de Susanna), pàg. 83-88, làm. 3,1 (sarcòfag de Sant Feliu) i pàg. 89-92, làm. 3,2. Sobre el sarcòfag amb representació d'una cacera de lleons, GARCÍA Y BELLIDO, *Esculturas..*, citat, pàg. 258-259 i làm. 207-208 i CLAVERÍA, *Los sarcófagos...*, citat.

[12] Vegeu una reflexió acurada a partir d'una àmplia documentació a SOTOMAYOR, *Datos..*, citat pàg. 37-40, on no sembla, amb dades fermes, que es pogués retrocedir més enllà del 1602.

[13] PLA CARGOL, J., *Gerona arqueológica y monumental*, Girona, 1946, pàg. 89-90. L'il·lustre publicista recorda que el 1607 fou traslladat de l'altar major al pilar de la trona, al costat de l'Epístola, mirant cara a l'altar major, segons recordava una inscripció. Més tard, el mes de juliol de 1799 essent abat mossèn Rigall, es decidí tornar-lo a posar sobre l'altar major. Aquesta notícia procedeix de DORCA, Fr. *Colección de noticias de los santos mártires de Gerona y de otras relativas a la Santa Iglesia de la misma ciudad*, Barcelona, sense data (1807), pàg. 137-138. El cap del sant que es conservava a part fou col·locat dins del sepulcre el dia 8 d'agost de 1801 ((MERINO, A., i DE LA CANAL, J., *España Sagrada. Tomo XLIII. Tratado LXXXI. De la Santa Iglesia de Gerona en su estado antiguo*, Madrid, 1819, pàg. 295).

detalls i idèntica en resultat, però que ens sembla força més raonable i més d'acord amb el que sabem de la història del lloc. En efecte, opinem que un d'aquests sarcòfags fou, molt probablement, el sepulcre real on s'haurien conservat les despulles de Feliu[14], adquirit per la comunitat cristiana de *Gerunda* després de la Pau de l'Església[15], i que els altres haurien estat enterraments privilegiats de personatges significatius d'aquest primer cristianisme, prou rics com per adquirir objectes de luxe d'importació de la més alta qualitat estètica[16]. En un cas, almenys –sepulcre del rapte de Prosèrpina–, el sarcòfag hauria estat objecte d'una reutilització, dues generacions després del seu ús inicial, un fet ben documentat arreu[17]. Aquestes sepultures privilegiades immediates al sepulcre del sant haurien estat visibles sempre i en tot moment haurien acompanyat el sarcòfag fins que s'haurien incorporat a l'obra de fàbrica, llevat d'aquell que era considerat la tomba del màrtir, aquell que conservava les seves despulles, que hauria merescut un tractament especial fins que, en el marc dels fets ocorreguts com a resultat de l'alçament militar del 18 de juliol de 1936, el contingut del sepulcre fou violat i destruït, fet que hauria aconsellat, pocs anys després, incorporar-lo al parament de l'absis[18].

[14] La tradició popular així ho suposa. Hi ha un fet important que no ha estat valorat suficientment que ens ha estat assenyalat pel Dr. Josep M. Marquès, al qual li agraïm la gentilesa, que ens permet retrocedir fins a la darreria del segle XIII l'existència d'un sepulcre que conservava les despulles del sant i que no pot ser altre que el que ocupà la part central de l'altar major fins al 1943. En efecte, Dorca pogué consultar un document en el qual el rei Alfons II aprovà el 1290 una venda a favor del capítol de l'església de Sant Feliu *ementi et recipienti ad opus operimenti de auro et de argento altaris et sepulcri sancti Felicis predictae ecclesiae,* probablement per compensar el saqueig dels croats el 1285 (DORCA, *Colección de noticias..*, citat pàg. 173, que de moment Josep M. Marquès no ha pogut tornar a trobar). La dada és important en referir-se a l'existència del sepulcre i si la lliguem al fet que a sant Feliu, a diferència de sant Narcís, no se li oferí un sarcòfag digne és perquè no el necessitava; en tenia, de temps immemorial, un de prou notable i decorat, que féu, sempre, innecessari substituir-lo per un altre. Recordem, a més, que molts autors hi veien escenes de la seva vida i de la seva passió.

[15] En territoris depenents de Constanci Clor la persecució dels cristians fou de curta durada i mai arribà al grau de violència d'altres llocs. Entorn del 313, i potser abans, és possible imaginar l'arribada a Girona d'algunes d'aquestes peces.

[16] Les peces de Girona palesen una cristianització antiga de membres de l'aristocràcia ciutadana, tal com passa, també, en molts altres llocs. En relació a aquest tema consulteu PALOL, P. de, *La cristianización de la aristocracia romana hispánica*, "Pyrenae", 13-14, 1977-1978 (Barcelona), pàg. 282-300.

[17] Recordem el cas, tan pròxim, d'Empúries, on en el cementiri neapolità es recuperaren dos sarcòfags decorats de tema pagà, un dels quals, amb seguretat, havia estat objecte d'una evident reutilització. L'altre no queda tan clar. Consulteu NOLLA, J. M. i SAGRERA, J., *Ciuitatis Impuritanae coementeria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, "Estudi General. Revista de la Facultat de Lletres de la Universitat de Girona", 15, 1995 (Girona), pàg. 125-126, 217-219 i 257-259.

[18] PLA I CARGOL, *Gerona..*, citat, pàg 89-90.

Pels anys anteriors als inicis del segle quart, les dades que posseïm en favor de l'existència d'una necròpoli en aquest sector són escasses i, tanmateix, no és possible dubtar de la seva existència. En primer lloc, l'evidència del sarcòfag del rapte de Prosèrpina, que hem datat vers el 230 i que suposem que fou aprofitat uns quants anys més tard per afavorir una *tumulatio ad sanctum*. És més fàcil suposar la recuperació, potser dins d'una mateixa família, d'un sarcòfag d'aquesta mena en una mateixa necròpoli que explicar-lo com de procedència forània, adquirit en un altre lloc, producte del saqueig d'un cementiri més antic. Tanmateix aquesta i altres possibilitats podrien ser certes. no oblidéssim pas que estem especulant a partir de notícies molt subtils i molt poc determinants. En segon lloc, i en aquest cas amb força extraordinària, la situació d'aquell solar, al costat mateix de la Via Augusta i immediatament a l'exterior de la porta septentrional de la ciutat, a redós de les muralles, trets privilegiats per ubicar-hi, segons la mentalitat romana, la "ciutat dels difunts"[19]. En tercer lloc, la descoberta en la perifèria immediata d'aquest punt d'unes quantes tombes d'inhumació i d'altres troballes més malmeses i , per tant, més discutibles, que caldria relacionar amb el món dels difunts. Vegem-ne, en detall, les evidències. L'any 1984 i el 1986, unes excavacions de salvament, molt puntual la primera[20] i de molta més volada la segona[21], afectaren l'espai situat immediatament al costat del campanar de Sant Feliu, al nord de l'escalinata monumental (fig. 2). En aquestes exploracions arqueològiques es posaren al descobert importants estructures d'època moderna i medieval i, sobre els nivells geològics, una ocupació romana que podríem considerar especialitzada. En efecte, damunt del sòl natural, la roca calcària nummulítica, allí on aflorava, o els llims, els rierencs, les graves i les sorres dipositades pel riu Onyar en diferents crescudes, fou localitzada una claveguera o un desguàs que venia de l'est i es dirigia cap a l'oest, cap als espais no ocupats i marginals a prop

[19] Recordem que a Roma la prohibició de sebollir els difunts dins del *pomerium* de la ciutat ja s'esmenta explícitament en la Llei de les XII Taules del segle V aC (*hominem mortuum in urbe ne sepelito neve urito*). Tanmateix aquest és un costum quasi general en el món mediterrani antic d'ençà el primer mil·lenni; és propi de la major part dels hel·lens, dels etruscs, del ibers...

[20] Dirigida per J.I. Padilla i que afectà el costat immediat del basament del campanar octogonal de Pere Sacoma.

[21] Excavació en extensió efectuada entre els mesos de juliol i setembre dins del programa de Lluita contra l'Atur (Generalitat de Catalunya-INEM), dirigida per Cristina Bastit, M. Teresa Genís, Josep M. Llorens i Alícia Rodríguez.

dels arenys del riu. Aquest element era conformat per dos murets paral·lels, ben sòlids, de pedruscall i morter de calç, que mesuraven d'amplada cada un d'ells un peu romà (0'30 cm), i l'espai intermedi era ocupat per un *specus* d'*opus signinum* de secció en U (fig. 3,1). El fonament del campanar, obra de Pere Sacoma, en destruïa la continuació cap a llevant i cap a ponent també s'acabava de cop, però possiblement perquè era en aquell lloc, perifèric, on desguassava. Aquesta conducció, clarament romana, com palesaven les unitats estratigràfiques que s'hi relacionaven o que l'amortitzaven, la interpretaríem com un dels desguassos de la Via Augusta i, potser també del cementiri occidental situat al seu redós, que serviria per drenar les aigües pluvials aprofitant el fort pendent i la poximitat del riu. La urbanització tardoantiga del lloc, com veurem tot seguit, significà la seva obliteració o, més probablement, el seu desviament cap a espais no edificats.

A redós d'aquest desguàs i en aquesta àrea marginal, foren detectats, sobre el nivell geològic, uns focs, una mena de llars, de dimensions considerables –almenys tres, segons deduïm de les publicacions (F 62, F. 69 i F 71)–, de més de 1'50 m de diàmetre que no s'associaven amb res si no era amb les tombes identificades amb claredat i amb altres evidències que associem, també, amb el món dels morts (fig. 3,2). La lectura proposada pels excavadors ens sembla correcta; es tractaria de les restes d'uns *ustrina*, els indrets on s'haurien efectuat algunes cremacions. El lloc és ideal per fer-ho, prop però ben separat de la ciutat i del nucli central de la necròpoli, espai perifèric i gens perillós, a tocar l'Onyar[22].

L'excavació va permetre recuperar la fonamentació –i part de l'alçat, en un cas– de dos elements prou interessants i que, estratigràficament es relacionen, amb tota seguretat, amb aquesta fase, i que es troben molt a prop un de l'altre. L'anomenat B 57, si seguim la terminologia dels seus excavadors, consistia en un basament, disposat directament sobre el sòl verge, de rierencs i morter de calç de 1'20 m de diàmetre (fig. 3,4). Aquesta estructura era afectada pel mur M 52, tardoromà, que, parcialment, s'hi sobreposava. Una mica més cap a l'oest, en fou explorat un altre, molt semblant però que conservava part de l'obra vista a base d'un parament de carreus ben escairats que confi-

[22] Els *ustrina* se situen, per llei, fora dels murs de la ciutat i en llocs determinats on no és possible ocasionar, involuntàriament, incendis. Recordem que el capítol LXXIV de la llei de la colònia *Urso*, prohibeix de realitzar la cremació d'un difunt a menys de 500 passes –uns 150 m– de l'*oppidum*. Des d'aquesta perspectiva, la tria és adequadíssima.

guraven una estructura quadrangular regular de 0'90 m de costat (fig. 3,3). Per la ubicació topoestratigràfica, els interpretem com a restes de petits monuments funeraris d'incineració, probablement en forma d'altar, dins dels quals s'hi hauria encabit l'urna amb les cendres i les ofrenes que acompanyaven el difunt[23]. En sobresortir del nivell de circulació expliquen que fossin capolats i arrasats i els blocs millors aprofitats quan l'àrea esdevingué zona d'habitació. Cap altra explicació és tan coherent amb les evidències que tenim a l'abast.

L'ús funerari del lloc queda confirmat pel descobriment de tres tombes d'inhumació, dues amb una cronologia idèntica i la tercera més moderna. En efecte, al costat d'un d'aquells suposats *ustrina* (F 62), fou explorada una sepultura oberta en el nivell geològic (SP 60) (fig. 3,5). Es tractava d'una fossa dins de la qual fou sebollit el difunt decúbit supí, amb el cap col·locat damunt d'un *imbrex* que feia de coixí i l'enlairava, l'avantbraç i la mà dreta flexionats damunt la cama i el braç esquerre paral·lel, havent quedat la mà sota la cama. El crani pràcticament havia desaparegut, tal com la coberta o protecció de les despulles, si mai n'hi hagué. El cadàver era posat mirant cap a occident, amb el cap a l'est i els peus a l'oest. Al seu costat, dins de la fossa, a tocar de la cama dreta a l'alçada del genoll, hom hi diposità tres gerrets, un tupí d'origen africà i dues copes esveltes de ceràmica comuna que, més endavant, descriurem en detall. És interessant referir-se a l'ús d'una mortalla en sebollir el difunt, tal com palesa la bona disposició anatòmica de l'esquelet.

Una mica més enllà, al costat nord de l'escalinata del temple, se n'explorà una altra, SP 73, més malmesa, com de fet ho estava tot aquell sector per les obres posteriors. La sepultura, una fossa oberta, dins d'un nivell on el material més modern era de finals del segle primer, directament sobre la roca, i ben a prop, sense, però, relació directa, foren recuperats un tupí de ceràmica de cuina africana i un plat d'africana A2, sencers, que, malgrat tot, no dubtem a relacionar amb l'enterrament, en ser l'única explicació possible. Com en el cas anterior, el cadàver era disposat de llevant a ponent (cap a sol ixent). Conservava les costelles i el braç esquerre, la pelvis i l'inici del fèmur dret i

[23] Identifiquem aquests basaments amb altars funeraris perquè per les dimensions no ens sembla probable cap altra solució. La inexistència de tomba per sota de la fonamentació, fet documentat a partir de l'excavació, fa inviables altres possibilitats. Pensem en un altar d'obra, placat, potser, de pedra, amb l'urna amb les cendres en el seu interior i, probablement amb un receptacle a la part de dalt que hi connectaria per rebre les libacions. De cara al camí, l'epitafi, inscrit sobre una làpida o pintat. Consulteu TOYNBEE, J. M. C., *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma, 1993, pàg. 231-233.

amb la mà d'aquest costat al seu damunt. Malgrat el grau de degradació en què fou trobada, podia paral·lelitzar-se en tot a la descrita anteriorment (SP 60).

La darrera inhumació coneguda d'aquest sector fou explorada l'any 1984 en una excavació de salvament dirigida per J.I. Padilla. Es tracta d'una tomba de *tegulae* de secció quadrangular orientada, amb el cap del difunt lleugerament al sud-oest i col·locat decúbit supí i sense cap mena d'ofrena. Aquesta sepultura fou trobada al costat mateix del campanar i de les escales[24].

Aquesta zona fou objecte d'una intervenció significativa en un moment imprecís que les dades procedents de l'excavació (relacions estratigràfiques i material recuperat) permeten situar en la baixa antiguitat, en un moment entre els segles quart i sisè. Consistí en la construcció d'uns murs que s'unien formant angle recte, de dos peus d'amplada (0'60 cm), dels quals només en conservem una filada, de rierencs i morter de calç, i que defineixen un espai fora del qual es trobarien els suposats *ustrina*, les dues tombes en fossa i els basaments dels hipotètics sepulcres-altar, mentre que la caixa de tègules quedaria per dins. Recordem que aquesta estructura passa, parcialment, per sobre d'un basament-tomba (B 57) i que destruí el desguàs (M 53) (fig. 3,6). Manquen dades, és cert, per poder fer propostes sòlides. Tanmateix tot fa pensar en una intervenció en aquell sector durant l'antiguitat tardana per definir l'espai funerari relacionat, ara sí, amb el *martyrium* de Fèlix, tot defensant-lo de les continuades crescudes del riu Onyar. ¿No podria ser el mur perimetral del cementiri, en aquell sector o, si més no –però ens sembla menys probable–, el basament de la tanca d'una *area* funerària familiar o col·legial? Les construccions medievals que pretengueren amb èxit convertir aquesta zona perifèrica en espai plenament urbà acabaren afectant aquest sector. La construcció de l'imponent campanar que anà a ancorar els fonaments a la roca nummulítica fa impossible anar més enllà[25].

[24] PADILLA, J.I., *Informe preliminar de la campaña de urgencia en la plaza de Sant Feliu de Girona (Gironès)*, Barcelona, 1984 (inèdit).

[25] BASTIT, C., M. T. GENíS, J. M. LLORENS i A. RODRíGUEZ, *Excavacions urbanes Girona '86. Sant Feliu - Les Àligues. Memòria d'excavació*, Barcelona, 1990 (memòria d'excavació inèdita. Cal que agraïm a Montserrat Mataró, arqueòloga territorial del departament de Cultura de la Generalitat en la demarcació de Girona, les molèsties que s'ha pres per aconseguir fer-nos arribar aquest material); BASTIT, C., M.T. GENíS, J.M. LLORENS i A. RODRíGUEZ, *Vint segles d'història sota terra*, "Revista de Girona", 118, 1986, (Girona), pàg. 415-417; BASTIT, C., M. T. GENíS, J. M. LLORENS i A. RODRíGUEZ, *Aproximación a la cronoestratigrafía de la Gerona medieval*, "II Congreso de Arqueología Medieval Española", (Madrid, 19-24 de enero de 1987), Madrid, 1987, pàg. 687-695; BASTIT, C., M. T. GENíS, J. M. LLORENS i A. RODRíGUEZ, *Les intervencions arqueològiques a la plaça de Sant Feliu (Girona)*, "Tribuna d'Arqueologia 1986-1987", Barcelona, 1987, pàg. 91-98).

Sintetitzant, pensem que queda clara l'existència, en aquesta zona, d'un important cementiri del qual tenim constància ferma a partir de l'alt imperi (segles primer i segon) a través de les sòlides evidències posades al descobert en el sector més occidental en una àrea marginal però que hagué de ser ocupada en raó de la proximitat de la ciutat i de l'espai central del cementiri. La continuïtat durant l'antiguitat tardana, l'època d'or de la necròpoli en funció de l'existència de la tomba del màrtir Feliu, ens és confirmada per la construcció d'un mur perimetral i de protecció del sector més occidental de la necròpoli, per l'existència d'una tomba de tègules i pels sarcòfags decorats. La continuïtat del cementiri, que només coneixem a partir de documents d'ençà del segle XIII[26], ens seria confirmada per la lògica i, sobretot, per l'existència de la làpida sepulcral del bisbe de Girona *Servusdei*, mort el 906, encastada en els murs del presbiteri de l'excol·legiata i, indubtablement, procedent del lloc[27].

2.1.2. La datació de les tombes d'inhumació.

Tal com s'ha vist, en dues sepultures –Sp 60 i Sp 73– es recuperà el modest conjunt funerari que acompanyava les despulles del difunt. Es tracta, en totes dues ocasions, d'uns recipients ceràmics que possibiliten una aproximació cronològica a la deposició i que, per tant, proporcionen una dada ferma a l'hora de plantejar l'ocupació d'aquell espai perifèric com a zona d'enterrament. En les publicacions específiques, sempre massa generals, o en estudis de síntesi sobre la ciutat[28], a partir del material procedents de Sp 60 s'ha datat l'enterrament durant el principat d'August. Com veurem, es tracta d'un error. Analitzem, sense més preàmbuls, les troballes.

Tomba Sp 60. El material es conserva en els magatzems del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, amb la referència St. Feliu 1986. 1200).

[26] La primera referència documental del cementiri que ens és coneguda la trobem en un document de 1221 on queda constància de l'establiment d'una casa situada al burg de Sant Feliu fet per Ramon de Bas, abat de Sant Feliu de Girona, a Guillem Barral, que afrontava a sol ixent amb el cementiri i a migdia amb el mur nou de l'església (ADG, Pergamins de Sant Feliu).

[27] DIVERSOS AUTORS, *Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany*, Barcelona, 1991, pàg. 4

[28] BASTIT et al., *Les intervencions..*, citat, pàg. 92-93; NOLLA, *Girona romana...*, citat, pàg. 34-35; FABRE, J., *Girona entre 4 rius. L'origen dels carrers i barris de la ciutat*, Girona, 1986, pàg. 24 (fotografia i text que l'acompanya), entre altres.

1) Copa sencera de ceràmica comuna oxidada, de qualitat. Alçada: 92 mm; diàmetre de la boca: 60 mm; diàmetre del peu: 46 mm; diàmetre màxim: 72 mm (fig. 4,2).

Es tracta d'un recipient amb dues nanses contraposades que s'eleven lleugerament per damunt del llavi i que moren damunt mateix de la carena, molt viva i baixa. Peu cilíndric ben definit i interiorment motllurat. La vora, clarament marcada internament i externa. L'argila és dura, molt compacta, uniforme i ben depurada, de color beix. La paret externa, del mateix color, és polida, mentre que la interna és menys acabada, amb fines estries, característiques d'una forma semiclosa.

Aquest és, precisament, l'atuell que havia servit per proposar una datació augustal al conjunt, suposant que es tractava de ceràmica emporitana oxidada. Tanmateix això no és possible, en primer lloc perquè la ceràmica emporitana tardana, l'única en activitat a partir del darrer terç del segle I aC, només produí en tons grisos, en cuites reductores[29]; i en segon, pels paral·lels clars de formes idèntiques a la documentada en contextos ferms de segona meitat del segle segon[30].

2) Copa molt semblant a l'anterior, però fragmentada. Li manca part de la panxa i la base. Alçada màxima conservada: 73 mm; diàmetre de la boca: 76 mm; diàmetre màxim a la carena: 94 mm (fig. 4,3).

Argila beix, dura, compacta, uniforme i molt ben depurada, amb les parets interiors i exteriors polides i fines, del mateix color. Es tracta d'una peça menys esvelta però idèntica, amb nanses contraposades i carena vivíssima i un llavi menys desenvolupat però ben definit.

3) Tupí àpode de ceràmica africana de cuina. Alçada: 92 mm; diàmetre de la boca: 86 mm; diàmetre del peu: 42 mm; amplada màxima: 108 mm (fig. 4,1).

Argila beix rosada, dura, uniforme, compacta i ben depurada.

[29] J. CASAS, P. CASTANYER, J. M. NOLLA i J. TREMOLEDA, *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana. I. Materials augustals i altoimperials a les comarques orientals de Girona*, Girona, 1990, pàg. 41-42 i 104-115. Aprofitem l'avinentesa per agrair a M. A. Martín, directora de la secció de Girona del Museu d'Arqueologia de Catalunya, les facilitats i l'ajuda per poder localitzar aquest material i estudiar-lo.

[30] CASAS et al., *Ceràmiques comunes..*, citat pàg. 241-242 on llegim, entre altres consideracions: *Dins d'aquest primer grup volem destacar una producció característica que és la de les tasses amb carena molt baixa i un cos allargat. Pensem que aquestes formes es fabriquen bàsicament en aquest període.* Paral·lels a Empúries i a Puig Rodon (288-289, núm. 589 i 596, 290-291, núm. 597 i 598 i 292-293, núm. 605).

Exteriorment recoberta per una mena d'aiguada molt fina i bastant ben adherida de color blanquinós.

Aquest tupí nord-africà el trobem a bastament, amb un repertori extens amb múltiples petites variants, al farciment del pou de la vil·la de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), d'una extraordinària riquesa tipològica i amb una datació fermament establerta en època severiana, entorn del 200[31]. És una forma d'èxit, que trobem, també, en altres produccions locals i regionals, en contextos de segona meitat del segle segon[32]

Tomba Sp 73. El material es conserva en els magatzems del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona, amb la referència Sant Feliu, 1986 1243).

1) Plat de ceràmica *terra sigillata* africana del tipus A2, sencer però trencat en set fragments. Alçada: 35 mm; diàmetre de la boca: 124 mm; diàmetre del peu: 52 mm (fig. 5,1).

L'assimilem a la forma Hayes 16[33].

2) Tupí sencer de ceràmica de cuina africana. Alçada: 78 mm; diàmetre de la vora: 48 mm; diàmetre de la base: 36 mm; diàmetre màxim: 80 mm (fig. 5,2).

Argila dura, rugosa, de color beix rosat, ben depurada amb punts de desgreixant marrons. La paret interna és rugosa i l'externa polida, del mateix color, amb unes bandes brunyides de color beix.

L'associació d'una i altra peça semblen propiciar una cronologia, per la deposició funerària, de darreria del segle segon o primeria del tercer.

Així doncs, molt més coherentment que no s'havia dit, podríem datar les dues tombes amb conjunt funerari en un mateix moment. Aquest fet denotaria, com en tants altres llocs de la Mediterrània occidental, una substitució de la incineració per la inhumació a partir de la segona meitat de la segona centúria. En efecte, les evidències de probables *ustrina* i de basaments de tombes d'una certa prestància, però, per les mides i la part conservada, monuments que conservaven l'urna (o equivalent) amb les cendres, demostrarien l'ocupació d'aquest sector des d'abans de mitjan/final segle segon, perllongant-se,

[31] CASAS et al., *Ceràmiques comunes...*, citat, pàg. 254-255, núm. 494 a 501 ; J. CASAS, i J.M. NOLLA, *Un conjunt tancat amb ceràmica africana a la vil·la romana dels Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà)*, "Empúries", 48-50, 1986-1989 (Barcelona), pàg. 210, fig. 7,1 i 7,2.

[32] CASAS et al., *Ceràmiques comunes...*, citat pàg. 288-289, núm. 590, de Puig Rodon o 592, de Tolegassos.

[33] HAYES, J.W., *Late Roman Pottery. A Catalogue of Roman Fine Wares*, Londres, 1972, pàg. 41-42.

aquest ús, no més enllà, a tot estirar, de les primeres dècades del segle tercer. L'altra tomba documentada, de *tegulae* de secció quadrangular, és indubtablement més moderna i, segons pensem, disposada dins dels límits, tardoantics, fixats pels murs ben documentats que definien els límits, per aquest costat, del cementiri o l'existència d'una *area*. En efecte, tombes d'aquesta forma no sovintegen en aquest territori. A Girona mateix en tenim documentat l'ús en el cementiri del Mercadal, a la ribera esquerra del riu Onyar en un context clarament tardoantic difícil de precisar (segles IV/V-VI/VII), fent servir, de vegades, grans rajols i no tègules[34] . Recordem-ne l'ús, restringit, a la fase antiga de la necròpoli de Mas Castell de Porqueres, en dues ocasions d'un total de 66 tombes identificades (3'03%)[35], o al cementiri neapolità d'Empúries, on és només testimonial, un sol cas entre 500[36] . Aquestes evidències i altres posades de manifest en altres cementiris tardoantics de Catalunya i del sud-est de l'actual estat francès[37] servirien per posar de manifest que es tracta d'un model de sepultura rar i que sempre que és possible s'associa amb la fase antiga d'un cementiri tardoromà. Aquesta sepultura podria datar-se, *grosso modo*, entre els segles quart i cinquè, coincidint plenament amb la datació atorgada pels excavadors als murs que definien el perímetre cementirial o una *area* funerària determinada.

2.2.1. El cementiri antic de Sant Nicolau.

Aquest temple romànic que es localitza davant del monestir de Sant

[34] BOTET I SISÓ, J., *Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona*, "Revista de Gerona (Literatura-Ciencias-Arte)", 14, 1890 (Girona), pàg. 266. Vegeu *infra* apartat 4.1.1 d'aquest mateix treball.

[35] J. BURCH, J.M. NOLLA, J. SAGRERA, D. VIVÓ i M. SUREDA, *Santa Maria in capite stagni. Els temples i els cementiris de l'antiguitat tardana i de l'alta edat mitjana de mas Castell de Porqueres (Pla de l'Estany)*, en premsa.

[36] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 243 i 270.

[37] A Sant Fructuós de Tarragona (DEL AMO, M. D..., *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, Tarragona, 1979, pàg. 249-251), a Lunel-Viel, Hérault (RAYNAUD, CL., *Typologie des sepultures et problemes de datation. L'apport des fouilles de Lunel-Viel (Hérault)*, "Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge. Archéologie en Languedoc", 4, 1987 (Lattes), pàg. 123). Gagnière proposava una cronologia d'entre mitjan segle tercer i darreria del segle quart (GAGNIÈRE, S., *Les sepultures à inhumation de IIIè au XIIIè siècle de notre ère dans la basse vallée du Rhône. Essai de chronologie typologique*, "Cahiers Rhodanniens", XII, 1965, pàg. 56-65.

Pere, a la ribera dreta del riu Galligants i ben a prop d'on la Via Augusta el creuava –cal suposar que per damunt d'un pont conegut documentalment, almenys, d'ençà l'edat mitjana–, sembla obra del segle XII i sempre ha estat posat en relació amb el monestir benedictí suara esmentat, i amb l'hospital dels Capellans que existí des d'època indeterminada[38] (fig. 1 i fig. 22).

L'edifici fou en origen, com palesaren les excavacions de 1975-1977, de planta central, amb quatre absis semicirculars i coberta amb cúpula central sobre trompes. Més endavant, potser al segle XIII, hom eliminà l'absis occidental subsituint-lo per una nau coberta amb volta de canó[39] (fig. 6).

Aquestes exploracions arqueològiques efectuades durant l'obra de reforma i rehabilitació i, en algun cas, anys abans, feren possible el descobriment d'unes restes estructurals preexistents que no condicionaren, en absolut, l'obra romànica posterior i un conjunt notable de tombes que documenten l'existència d'un cementiri, l'origen del qual és anterior, amb tota seguretat, a l'any 1000. Tanmateix, no queda gens clara ni la seva gènesi ni la datació inicial ni l'abast. Vegem-ne, críticament, les dades de què disposem:

L'any 1969[40] s'efectuà un serguiment arqueològic relacionat amb la instal·lació d'una claveguera en l'antiga sagristia de la capella, situada al nord. Aquí s'obrí una cala que tenia com a límit meridional l'absis nord i el mur septentrional de la nau del temple. Per sota de la banqueta de fonamentació, de més amplada que la paret vista de l'edifici, fou explorada una tomba de lloses recolzada al mur. Es tractava d'una fossa amb folre de pedres i coberta amb lloses planes amb el cadàver decúbit supí, orientat –amb la testa a occident– i els braços plegats damunt l'abdomen. 0'68 m per sota se'n trobà una altra, més senzilla, amb una fossa oberta al subsòl, també orientada i braços paral·lels al cos, col·locat panxa enlaire. En aquest cas, el cap malmetia parcialment un mur anterior al temple i disposat trasversalment, que fou adequat per fer-li de coixí. Davant d'aquest mur, a 0'90 m, se'n localitzà un altre de paral·lel que

[38] CANAL et al., *La ciutat de Girona...*, citat pàg. 36 (almenys de 1259), immediatament a ponent.

[39] DIVERSOS AUTORS, *Sant Nicolau*, "Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany", Barcelona, 1991, pàg. 170-171.

[40] El dia 8 de setembre, segons consta en la documentació oficial conservada en el Centre d'Arqueologia de Girona. Donem les gràcies a Mercè Ferré, que realitzà l'excavació i ha volgut, amablement, ampliar les dades, molt senzilles, de la documentació oficial.

delimitava un passadís que no pogué ser seguit ni més al nord, on es perdia sense deixar rastre, ni més al sud, on fou destruït pels fonaments de Sant Nicolau. Aquestes parets eren de pedra seca, de rierencs, i tenien una amplada d'uns 0'60 m. De la seva fonamentació no en sabem gaire res. Sembla que descansaven en un estrat de terra estèril (fig. 6,1 i 2 i fig. 7,2).

L'any 1975[41], aprofitant les obres de col·locació d'un nou paviment de l'església, s'efectuà un sondeig a l'interior de la nau de la capella davant de la porta amb resultats engrescadors; uns murs antics orientats segons els punts cardinals que en part havien estat destruïts per obres modernes o tallats per la fàbrica romànica. Dos d'aquests murs eren perpendiculars i lligats, conformant l'angle d'una dependència, i el tercer, més a ponent i paral·lel, delimitava l'espai per aquella banda. Eren parets de pedra i morter de calç, fermes, i es fonamentaven en terra estèril. S'hi relacionava un sòl de morter hidràulic (*opus signinum*), molt fragmentat i a voltes perdut (fig. 6,3 i 4). Al damunt d'aquest paviment, i malmetent, de vegades, els murs, foren localitzades cinc tombes, orientades d'oest a est, amb petites variacions, amb les despulles decúbit supí i braços paral·lels al cos (fig. 6,5). Una d'elles presentava una estructura antropomorfa definida pel folre de pedra que envoltava el cadàver, amb lloses planes conformant la solera i la coberta (fig. 6,6 i fig. 7,1). Les altres eren fosses senzilles obertes a terra. La fonamentació del quart absis afectava considerablement aquest sector i n'impossibilità l'exploració en extensió. Quedà perfectament clar que era posterior al cementiri i a les restes estructurals descobertes (fig. 6,7).

L'excavació afectà també l'espai sota la cúpula i el sectors dels absis oriental i septentrional. Aquí es trobaren 9 tombes arrenglerades en tres fileres i orientades de ponent a llevant. Eren, preferentment, fosses excavades a terra, però en un cas conservava restes d'una coberta de lloses planes que configuraven, a l'alçada del crani, una mena de protecció especial d'aquesta part del cos. Les despulles es disposaven de panxa enlaire, amb els braços encreuats damunt del pit o paral·lels al cos (fig. 6,9).

Aquests enterraments afectaren i malmeteren els sòcols d'una estructura anterior, amb una orientació pròpia, diferent del temple romànic i d'aquelles altres estructures que acabem de veure. Eren dos murs que formaven angle recte, ferms i ben construïts, però molt reduïts en l'espai i molt arrasats, cosa que en dificultava la interpretació (fig. 6,8). També es trobà un element d'obra

[41] Entre els dies 20 i 27 de juny, segons documentació oficial.

en forma de banyera, interpretat com un ossari i que mostrava una orientació similar a la de les estructures acabades de descriure, i evidències d'un possible enllosat de pedres planes a relacionar amb aquestes troballes (fig. 6).

2.2.2. Consideracions.

No és gens fàcil ordenar cronoculturalment totes aquestes troballes, pel fet que la informació és parcial i insuficient. Tanmateix, hi ha unes quantes coses que semblen prou evidents i que poden servir de fil conductor per dibuixar l'ocupació de l'espai fins a època romànica.

Queda clar que totes les restes estructurals localitzades per sota de la capella romànica són anteriors i que hi ha, com a mínim, dos edificis o monuments diferents, un dels quals mantindria una orientació segons els punts cardinals mentre que l'altre –localitzat sota la cúpula– ho faria movent-se lleugerament cap al nord-est. Les relacions entre un i altre són inexistents, cosa que impossibilita saber si són coetanis, tot i que no sembla probable.

Un i altre edifici quan eren ja abandonats foren afectats per unes inhumacions i no queda gens clar que siguin d'una mateixa època, en ser la tipologia massa imprecisa.

Segons aquestes dades, podríem resumir la seqüència de la forma següent: sobre el sòl estèril d'aquest lloc, molt ben situat al costat mateix de la Via Augusta i de dos camins secundaris que van a Sant Daniel (*Valle Profunda*) i a Montjuïc i Campdorà, respectivament, a poc més de dos-cents metres de la porta nord de la ciutat, s'hi bastí un edifici regular i orientat, del qual en conservem, com a mínim, evidències de cinc murs de característiques tècniques diferents i de la mateixa amplada que podríem documentar en fases diferents, i de quatre espais o àmbits, un dels quals, com a mínim, era pavimentat amb *opus signinum*. No hi ha dades estratigràfiques que permetin datar aquestes restes, que aleatòriament s'han considerat, sempre, tardoantigues, per la troballa de material romà baiximperial, i que s'han interpretat gratuïtament com les restes d'un *martyrium* o d'un edifici cultual paleocristià[42] . Segons opinem, és més raonable considerar-les com l'evidència d'una vil·la suburbana de cronologia fundacional indeterminada que degué abandonar-se a la

[42] Per exemple FABRE, *Girona entre 4...*, citat pàg. 29-30; NOLLA, J.M., *Gerunda: dels orígens a la fi del món romà*, "Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans", 7, 1988 (Barcelona), pàg. 89; DIVERSOS AUTORS, *Sant Nicolau...*, citat pàg. 170-171.

baixa antiguitat, en un moment imprecís que, si tenim en compte el material recuperat en l'excavació, escàs i molt rodat, podria situar-se entorn del segle cinquè[43] . És clar que el lloc era abandonat i colgat de terra a nivell de sòcols de fonamentació quan esdevingué cementiri, puix que les tombes malmeten de vegades els murs, cosa que fa pensar que no es veien, i no van mai per sota del sòl de *signinum*. Aquest primer cementiri, anterior al 1000, té una data inicial indeterminada que no podem precisar. En formen part les cinc tombes localitzades a la nau i aquella que fou explorada, l'any 1969, immediatament al nord del temple. Una és clarament olerdolana, amb la qual cosa una cronologia de segona meitat del segle X pot ser defensada. Nosaltres hi relacionaríem l'edifici localitzat sota la capçalera, amb un suposat ossari al cantó, difícil de definir però que podria ser una tomba monumental tardoantiga, lligada o no amb la vil·la del costat, o una capella funerària que hauria estat la gènesi de Sant Nicolau. És possible una explicació més complexa, que passaria per la fase de tomba important a la de capella funerària i més endavant a església, tal com veiem en molts llocs d'aquest territori[44]. El monument hauria estat aterrat quan es decidí construir-ne un de nou de planta central, tan estranya a casa nostra en context romànic i que, en canvi, es podria explicar si fos la continuïtat d'un edifici anterior de funció similar. En aquest cas les tombes d'aquest sector serien posteriors a l'edifici romànic[45] (fig. 22).

Aquesta interpretació, discutible no cal dir-ho, té l'avantatge de deslligar la història d'aquest cementiri de l'existència i funcionament de Sant Pere de Galligants que, per altra banda, en trobar-se excessivament lluny i separat de les dependències cenobítiques, fa difícil de defensar com a necròpoli conventual. Seria un cementiri autònom usat d'ençà els segles VII/VIII en endavant, utilitzat preferentment per la població dispersa del que serà, més endavant, Pedret, el burg de Sant Pere de Galligants, el de Santa Eulàlia Sacosta, Sant Daniel, Montjuïc i Campdorà, nascut a redós d'una tomba monumental esdevinguda capella (fig. 22).

[43] Entre el material més antic hi hem sabut veure una àmfora tarraconense i entre el més tardà ceràmiques grises decorades del llenguadoc ("DSP") i ceràmica africana D, forma Hayes 91.

[44] F. AICART, J. M. NOLLA i J. SAGRERA, *L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació*, "Estudis del Baix Empordà", 18, 1999 (Sant Feliu de Guíxols), pàg. 13-34, on s'analitza un d'aquests casos i on se n'esmenten uns quants més.

[45] Dades proporcionades per mossèn Gabriel Roura, arxiver de la catedral, segons el qual se sap de cert que s'enterrà dins d'aquest temple a partir del segle XIV.

2.3. SANT PERE DE GALLIGANTS.

Cal considerar, també, d'ençà la seva fundació, el cementiri del cenobi benedictí de Sant Pere de Galligants, d'origen incert però que podem recular a mitjan segle X i que caldria cercar a l'entorn de les antigues dependències. Potser pertanyia a la necròpoli d'aquest convent una tomba localitzada per Miquel Oliva "en la plazuela, lado sur, de San Pedro de Galligants", interiorment recoberta amb guix blanc, idèntica a una de tipus olerdolà descoberta a redós de l'església de Sant Martí Sacosta[46].

2.4. ARA FUNERÀRIA INCOMPLETA DE SANT DANIEL

Es conserva a l'interior de l'església del convent benedictí de monges de Sant Daniel, a Girona, una ara funerària fragmentada. No sabem d'on ve ni d'on procedeix. La seva història comença com la peça de sosteniment del sepulcre medieval del sant que donà nom al cenobi, situat a la cripta. Ara es localitza a l'interior del temple, al costat de l'epístola, a l'alçada de l'altar major, contra el mur i a sota d'una gran representació del Crucificat. La part conservada d'aquest pedestal de pedra calcària consta de tres cossos: un dau inferior, de base quadrada, de 0'54 m de llargària i 0'14 d'alçada, una part intermèdia, bellament motllurada a base d'un tor o bocell i d'una gola inversa, d'uns 0'11 m d'alçada, i, al damunt, un gran prisma de base quadrada, de 0'42 m de costat. És davant la cara frontal d'aquesta mena de dau prismàtic on se situa la inscripció, perfectament emmarcada per unes fines motllures, una doble mitja canya ben dibuixada. Aquestes motllures que delimiten el camp epigràfic, que fa gairebé 0'30 m d'amplada (l'alçada és indeterminable), comencen a 0'38 m del sòl. La inscripció és la següent:

HIC SITVS
EST

que no ofereix dubtes de cap mena sobre l'ús funerari de la peça que

[46] Vegeu *supra* apartat 3.3.

recorda amb claredat que justament allí, sota el pedestal o a dins, reposaven les despulles reals del difunt, home, el nom del qual hem perdut per sempre. Ha estat datat entre la darreria del segle segon o ja en el tercer[47] (fig. 8).

Per al nostre treball aquest document té un interès considerable en ser, fins ara, l'únic epitafi romà conegut de l'antiga *Gerunda*, una ciutat d'una lamentable pobresa epigràfica. Però planteja el problema, important, que ens n'és desconegut el lloc de procedència. S'ha pensat que podria venir d'algun dels cementiris situats a redós de la Via Augusta, al nord de les muralles de la ciutat[48], la qual cosa, no cal dir-ho, és probable però no segura i, per altra banda, com hem vist, la complexitat viària, més enllà de l'encreuament del Galligants, amb el gran ramal, vorejant la muntanya, a llevant i el riu Ter a ponent, i altres dues branques conegudes, una cap al cim de Montjuïc i Campdorà i l'altra resseguint la ribera dreta del riuet, penetrant cap a l'esplèndida vall Pregona. No podria tractar-se d'un cementiri suburbà a redós d'aquest darrer camí? No ho podem demostrar, però troballes romanes, poc valorades, que es conserven en les dependències cenobials potser avalarien aquest origen que, per altra banda, és força més raonable si pensem en la distància, considerable, uns mil metres, entre el nucli central, pagà, de la necròpoli septentrional de *Gerunda* i l'església de Sant Daniel[49] (fig. 22).

2.5. EL CEMENTIRI DEL CAMÍ DE LLEVANT. LES TROBALLES DEL SUBSÒL DELS BANYS ARABS.

L'existència d'un camí que, resseguint, per fora, el mur nord de les fortificacions de la ciutat anava cap a Puig Aguilar, Sant Daniel, Vila-roja, la muntanya de Girona, és un fet ben definit, actualment, a partir d'un seguit d'importants evidències documentals d'època medieval, però que podem con-

[47] Descripció detallada. bibliografia anterior i comentaris a NOLLA, J.M., *1.3.1. L'ara funerària de Sant Daniel (Girona). Un document epigràfic quasi desconegut*, "Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans", 8, 1992, (Barcelona), pàg. 204-206 i, sobretot, FABRE, G., MAYER, M. i. RODÀ, I, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París, 1991, pàg. 28, pl. II i fig. 1.)

[48] FABRE et al., *Inscriptions...*, citat pàg. 28: "Le monument appartiendrait peut-être à la nécropole bordant la *Via Augusta* au nord de *Gerunda*".

[49] OLIVA, M. , *El monasterio de San Daniel*, "Revista de Gerona", 7, 1959 (Girona), pàg. 77 i també, NOLLA, *1.3.1. Girona. L'ara funerària...*, citat pàg. 206, en el mateix sentit.

siderar fixat i existent en època romana, molt probablement des d'època fundacional, tal com assenyalaria la seguretat d'una porta en el mur septentrional, en el sector més oriental[50], i l'existència d'una porta o portella en el sector que ocupen les dependències claustrals de la Seu, que rastregem des d'època romana i que ha anat perdurant fins a l'actualitat. Aquest camí facilitava l'accés a l'interior del recinte urbà des de punts ben diferents, en funció de diverses necessitats i venia a morir –o s'originava– en la Via Augusta, davant de la porta nord –Sobreportes–, continuant més enllà, en direcció a l'actual plaça de Sant Feliu i el riu Onyar (*Posta Onnaris*), des d'on, a gual i, potser, a través d'una passarel·la podia passar-se a la riba esquerra del riu, terreny d'horts i de conreus[51] (fig. 1 i fig. 22)

A tocar d'aquest camí, definint-ne concretament el costat nord, hi ha indicis ferms de l'existència d'enterraments que considerem preferentment romans però que semblen dibuixar un arc cronològic prou llarg i que ens defineixen una altra necròpoli antiga, ben connectada amb el gran cementiri del sector nord de la Via Augusta però diferent, en tractar-se d'un ramal perpendicular i, per tant, amb una altra organització de l'espai.

El coneixement detallat del que queda de l'antic cementiri no és possible[52] i, per tant, les dades que posseïm per fer-ne una aproximació ferma són insuficients. Tanmateix intentarem analitzar-les i veure què ens diuen. Les notícies procedeixen preferentment d'un petit informe presentat pel director de les excavacions d'urgència de les campanyes de 1990 i 1991, L.E. Casellas, referit a l'any 1991[53].

El que queda absolutament clar és que les evidències de tipus funerari es localitzaren, sempre, en el sector meridional del conjunt termal, a tocar de

[50] Porta est de la ciutat, prop de Torre Gironella. Consulteu: NOLLA, J.M. i SAGRERA, J. *El "portal" de levante de la ciudad de Gerunda*, "Archivo Español de Arqueología", 63, 1990, Madrid, pàg. 276-285; NOLLA, J.M. i SAGRERA, J. *Noves exploracions a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campanya d'excavacions de 1988*, "Cypsela", IX, 1991, pàg. 177-195.

[51] SAGRERA, J., *2. Configuració arquitectònica-arqueològica*, J. MARQUÈS, E. MIRAMBELL i J. SAGRERA, *Els Banys Àrabs de Girona. Un servei públic de concessió reial en una construcció romànica*, Girona, 1994, pàg. 63-64, CANAL et al., *La ciutat de Girona..*, citat pàg. 42.

[52] Excavat el 1990 i 1991. Se'n prepara la publicació detallada.

[53] CASELLAS, L.E., *Intervencions arqueològiques als Banys Àrabs de Girona*, "Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", Sant Feliu de Guíxols, 1992, pàg. 156-160. Altres dades complementàries, no pas sempre coincidents, a SAGRERA, *2. Configuració..*, citat pàg. 91-92.

la paret de tanca que delimita pel migdia el conjunt monumental, i sempre relacionades amb l'estrat inferior on sovinteja el material ceràmic romà, i que damunt d'aquestes sepultures es disposaren les primeres estructures medievals sense solució de continuïtat.

Es parla de tombes en àmfora[54] i de *tegulae* que foren datades, pensem que erròniament, pels volts del canvi d'era[55], parcialment explorades en l'àrea central del sector de migdia de la propietat, i una mica més cap a l'oest de tres inhumacions en fossa, senzilles, afectades per les construccions de l'edifici termal: una, una mica més separada, orientada de ponent a llevant i disposat el cadàver decúbit supí, i les altres dues, arrenglerades, amb les despulles col·locades semblantment i l'orientació lleugerament modificada, amb la testa més cap al nord-oest, petita variació sense importància dins del costum, tardoantic i altmedieval d'aquest territori de sebollir els morts mirant cap a la "Jerusalem Celestial", d'on ha de venir la segona, i definitiva, vinguda del Crist[56]. Les fosses, senzilles, eren obertes en l'argila del subsòl[57].

En aquest mateix sector però continuant cap a migdia, en cotes profundes, s'explorà una estructura orientada de llevant a ponent i molt arruïnada, bastida, a nivell de fonamentació, de rierencs i morter de calç de, com a mínim, 1'70 m d'amplada i que presentava la cara que donava al sud ben acabada i que mesurava de llarg (zona conservada) com a mínim uns 3'50 m, que parcialment havia estat descoberta durant els treballs d'excavació i restauració propiciats per la diputació de Girona entre 1929 i 1936. S'insinuava una cronologia tardoantiga[58]. Aquestes restes corresponien a la suposada torre romana trobada entre 1929-1936 (fig. 9,D).

Davant d'aquesta situació, amb dades importants però que no sabíem com valorar, vàrem pensar que seria convenient consultar amb el responsable de l'excavació, Lluís Esteve Casellas, per intentar confirmar algunes de les

[54] SAGRERA, *2. Configuració...*, citat pàg. 91-92.

[55] CASELLAS, *Intervencions...*, citat pàg. 159.

[56] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 250-253; NOLLA, J.M. *Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria*, "Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos", 30, 1997 (Figueres), pàg. 131-132.

[57] CASELLAS, *Intervencions...*, citat pàg. 158.

[58] CASELLAS, *Intervencions...*, citat pàg. 158.

notícies i mirar de fer-les lligar fins on fos possible[59]. En primer lloc cal dir que, en efecte, es localitzà una àmfora Dressel 20, clavada verticalment, al sòl de la qual n'havia estat serrat el terç superior (coll i nanses). L'interior, que no pogué ser analitzat, era ple de terra amb un alt component orgànic i on s'observava a simple vista l'abundància de llavors. Aquest recipient fou trobat just on començava l'escaleta que comunicava amb el sector més occidental del pati (fig. 9,G). Molt a la vora d'aquesta àmfora, cap a migdia, s'identificà una petita fossa coberta de grans fragments d'àmfora, que per la descripció feta podria ser del país, d'argila taronja viva i desgruixant sorrós i rierencs, dins de la qual no s'hi trobà res (fig. 9,K). Més enllà, sota el mur de sosteniment de l'arc de l'escala, s'explorà una tomba de *tegulae* de secció triangular, orientada (cap del difunt a l'oest), afectada parcialment per les estructures més modernes, dins de la qual, acompanyant les despulles del difunt, s'hi disposà una gerreta que involuntàriament serví per proposar una cronologia inadmisible per a l'enterrament (fig. 9,F). A part de l'estructura de morter i pedra, tan pròxima a la tomba de *tegulae*, a la fossa coberta i a l'àmfora, que ja hem descrit, s'identificà a l'angle sud-est de la propietat, per sota del murs més moderns i en relació a l'estrat preexistent, part d'una construcció de pedra i morter que es perdia més enllà de l'edifici dels Banys (fig. 9,E). A partir d'aquesta informació sembla prou evident considerar que el primer ús d'aquesta zona fou funerari, tal com palesen la tomba de *tegulae* però també l'àmfora disposada verticalment i la petita fossa coberta. En aquest context l'àmfora no té cap altra explicació versemblant i no ha de ser una dada en contra el fet de no haver-se trobat restes òssies, que moltes vegades desapareixen en contacte amb determinats tipus de sòl, sobretot si es tracta d'enterraments d'infants o de nadons. Aquest seria el cas de l'àmfora i de la fossa coberta. Recordem també que els grans recipients verticals clavats a terra servien de vegades només per assenyalar l'existència en el subsòl immediat de les despulles veritables del difunt i per rebre les ofrenes i libacions (no podrien ser-ho les granes identificades?)[60]. Altres vegades, com en el cementiri altimperial de la porta sud de la Neàpolis, a Empúries, l'àmfora, escapçada, serveix de sepulcre infantil, amb terra a dins

[59] Agraïm a Lluís Esteve Casellas l'amabilitat d'haver-nos comentat els descobriments, encara inèdits, i de donar-nos la seva valuosa opinió.

[60] CALZA, G., *La necropoli del Porto di Roma nell'Isola Sacra*, Roma, 1940, pàg. 44, 54, 80, fig. 9-10; TOYNNBEE, *Morte e sepoltura*.. citat pàg. 83-84.

i excel·lent receptacle d'ofrenes i libacions[61]. A partir d'aquestes dades —àmfora Dressel 20, àmfores del país pròpies dels segle primer i segon— sembla que, ara mateix hauríem de proposar una cronologia altimperial –segle segon preferentment– per a l'inici de l'ús funerari d'aquest espai. No seria absurd pensar en una ocupació d'oest a est, des de la Via Augusta cap a llevant, des dels sectors més valorats al costat de la porta de la ciutat i del gran eix viari.

Pel que fa a les restes estructurals d'una certa monumentalitat, l'única explicació raonable és d'interpretar-les com les ruïnes de sengles monuments funeraris d'una certa entitat que, segons les úniques evidències que posseïm, podrien ser, en un dels casos, perfectament tardoromans. Si això es pogués confirmar, agafaria més volada la hipòtesi d'una continuïtat de l'ús cementirial d'aquesta zona (fig. 9).

Els pocs autors que s'han referit a aquest cementiri han suposat, sempre, aquesta continuïtat durant l'alta edat mitjana (segles VIII, potser, i, segur, IX i X)[62], cosa que no creiem massa probable, almenys pel que fa als segles IX i X. En efecte, a partir del lliurament de la ciutat als francs, el 785, com veurem més endavant, es consolida un procés que ve d'abans, de sebollir els difunts a redós d'una església funerària i/o parroquial, element inexistent en aquest sector i que m'explicaria l'abandonament com a àrea funerària. Adduir la proximitat de Sant Feliu o, fins i tot, la capella de Sant Just, documentada molt més tard, no serveix. Sant Just, perquè no sembla tenir entitat ni la cronologia coneguda de funcionament ens és útil i Sant Feliu, perquè el cementiri que consolidà es polaritzà a redós del temple mai més enllà de la barrera simbòlica de la Via. Altres esglésies, dins i fora muralles, generaren, en els segles IX i X, els seus propis cementiris (fig. 22).

3. EL SECTOR MERIDIONAL.

Més enllà de la porta sud, la *Porta Onnaris* d'època medieval, a redós de la Via Augusta, arraulida entre l'areny i la muntanya, s'obrien alguns espais que podien propiciar un ús funerari. Tanmateix, la proximitat del riu, a l'oest, i l'elevació abrupta de la muntanya, a llevant, oferien condicions menys ade-

[61] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 297-302.

[62] CASELLAS, *Intervencions...*, citat pàg. 158; SAGRERA, *2. Configuració..*, citat pàg. 92.

quades que la zona *extra muros* septentrional (fig. 1 i fig 22).

L'arqueologia i els documents permeten rastrejar una realitat funerària notable que en alguns casos se'ns fa evident i que, en canvi, en altres només s'insinua.

3.1. LA PROXIMITAT DE LA PORTA MERIDIONAL.

Tenim, la veritat, molt poques dades fermes sobre aquesta necròpoli que, tanmateix, no sembla que pugui oferir dubtes per la situació privilegiada, a tocar els murs de la ciutat i de la Via, en un espai no excessivament extens però suficient per permetre una bona colonització funerària, prou lluny del riu i prou enlairat per trobar-se segur de les cícliques riades i a distància justa de l'elevació imponent de la muntanya de llevant[63], que defineix amb claredat una zona que no pot engrandir-se fàcilment. Correspon a l'actual placeta del Correu Vell, carrer de Carreras Peralta, sector oriental de la plaça de l'Oli, part inferior de la Pujada de Sant Domènec i carrer del Sac. L'ocupació continuada d'aquest lloc des de molt antic fa dificultosa l'obtenció de notícies significatives que de tant en tant, però, es produeixen. Els únics indicis segurs són informacions originades en relació a les obres d'enderroc de la Torre de la Presó i de l'arc adjacent que definia la porta, el 1857, que havia defensat l'accés meridional de la ciutat, primer, i de la Força Vella, més tard, quan Girona es dotà d'un nou circuit murat, a partir de 1362. Aquestes obres comportaven no solament la demolició de la fortificació sinó també l'adequació completa de l'entorn, circumstància que exigí importants moviments de terra.

Aquesta activitat posà al descobert "restos de sepulturas y vasos lacrimatorios"[64], notícia puntual però valuosa, que és, de moment, l'indici més ferm sobre tombes senzilles altimperials, en aquesta zona[65]. Com veiem, molt poca cosa, si no fos que aquelles obres de nova urbanització del lloc proporcionaren altres sorpreses.

[63] Allò que els documents medievals, abans que la ferotge topografia natural fos dissimulada per l'acció antròpica, anomenen els Marges Grossos.

[64] BLANCH I ILLA, N., *Gerona histórico-monumental*, Girona, 1862, pàg. 352.

[65] Aquesta mateixa informació, aparentment ampliada, l'aplega Miquel Oliva (OLIVA, M., *III. Restos romanos del museo. Sección lapidaria (Instalaciones de 1948)*, "Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, 1948-1949", IX-X, 1950, (Madrid), pàg. 77). Tot sembla indicar, però, que procedeix directament de la lectura del llibre de Blanch i Illa i no d'una altra font complementària.

La torre cilíndrica baixmedieval en folrava una de quadrangular, anterior, d'època romana, tal com passa també a Sobreportes, en la construcció de la qual s'havien fet servir materials de recuperació procedents d'edificis anteriors aprofitats. D'aquells fragments, un conjunt notable, uns foren salvats i ingressaren al Museu Arqueològic Provincial, on es conserven, mentre que molts altres no foren recuperats i es van perdre[66]. Entre les peces identificades destacarem un cap d'home de mida natural (fig. 12) i un fragment d'un alt relleu (fig. 10 i fig. 11), ambdós treballats sobre gres de Domeny, un suposat capitell antropomorf, en pedra calcària, amb un cap doble masculí unit pel darrere, un basament de columna, també de gres local, tots aquests objectes conservats actualment al Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona[67], i una peça llarga, també de gres, *cuyas esculturas consisten en una cabeza de toro, los triglifos del orden dórico y una especie de estrella o jarro,* [que] *da indicios para creer, con bastantes probabilidades de certitud, que es fragmento de un friso*[68], que anà a parar als fonaments de la fàbrica de gas del carrer del Carme.

D'aquestes peces, totes interessantíssimes, ens fixarem, ara, en l'ortostat de gres, on podem observar, en la part conservada, un bust masculí amb la mà dreta a la barbeta en actitud de meditació o de dol, a la manera dels Atis funeraris. Aquesta figura queda fixada dins d'una mena de marc definit per una triple motllura de mig bocell, de diàmetre decreixent de dins a fora, que es reprodueix simètricament al damunt. Puig i Cadafalch ja intuïa una funció funerària[69], opinió amb la qual estem d'acord però que caldria matisar. L'amplada de la peça, 0'23 m, ens suggereix la pertanyença al placat embelli-

[66] BLANCH I ILLA, *Gerona...*, citat pàg. 351-353, on recorda, en relació a la pèrdua d'una part de la troballa: "Sin embargo el maestro que dirijía los trabajos de derribo, en su impericia, no conoció el valor que aquellos escombros tenían, y fueron arrojados en gran parte bajo los cimientos del edificio que entonces se estaba construyendo para la fabricación de gas para el alumbrado público, al pie de la carretera de esta capital a San Feliu de Guíxols". També, GIRBAL, E.C., *Guía Cicerone de la Inmortal Gerona*, Girona, 1866, pàg. 26.

[67] OLIVA, *III. Restos romanos...*, citat pàg. 77-78; NOLLA, J.M., *La ciudad romana de Gerunda*, Tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1977, pàg. 791-795.

[68] BLANCH I ILLA, N., *Gerona...*, pàg. 351.

[69] PUIG I CADAFALCH, J., *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona, 1934, pàg. 148, on la considerava part d'una estela amb la imatge del difunt. Una descripció i anàlisi d'aquesta peça la podreu trobar a ALBERTINI, E., *Sculptures antiques du Conventus Tarraconensis*, "Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans", 1911-1912 (Barcelona), pàg. 458; OLIVA, *III. Restos romanos...*, citat, pàg. 78. Porta el núm. 1698 de l'inventari del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

dor d'un monument funerari, potser d'*opus caementicium*, amb la representació del dol de la mort (el difunt o no) davant de la imatge de la porta de la tomba més que la porta de l'Hades, puix que aquesta seria la figura sencera de les motllures simètriques i parcialment conservades fig. 10 i fig. 11).

El fragment, perdut, d'un fris decorat, fragments de bases i columnes, de mides no excessivament grans, ens poden fer pensar en una tomba en edícula més o menys monumental, així com el cap d'home de mides naturals, trencat, podria pertànyer a una imatge funerària de cos sencer que complementen, en contextos tardorepublicans avançats i del segle primer de l'imperi, la decoració d'alguns monuments funeraris de certa dignitat[70] (fig. 12). Es tracta, sempre, de peces obrades en pedra local i, per tant, de taller gironí. La proximitat immediata a la porta meridional d'aquest monument de certa entitat n'hauria propiciat l'ús com a material de reble i farciment quan fou necessari bastir les noves muralles vers el pas del segle tercer al quart[71].

3.2. EL CEMENTIRI DE L'ANTIC HOTEL DELS ITALIANS.

La funció com a eix vertebrador del món dels difunts d'època antiga de la Via Augusta al sud de la ciutat ens ve plenament confirmada per la descoberta d'un petit cementiri al subsòl de l'antic edifici de l'Hotel dels Italians, al carrer de Ciutadans de Girona (fig. 1 i fig. 22). Efectivament, en la primavera de 1991 s'explorà el subsòl de l'antiga fonda que es veié afectada per importants obres. L'exploració descobrí, entre altres restes, una part d'un modest cementiri, que pogué ser excavat convenientment i que ha estat publicat en detall i amb tota solvència[72]. Nosaltres ens limitarem a fer-ne un breu resum i

[70] ALBERTINI, *Sculptures antiques...*, citat pàg. 458; OLIVA, *III. Restos romanos..*, citat pàg. 77. Un i altre opinaven que podria tractar-se d'un retrat funerari. Porta el núm. 1696 de l'inventari del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

[71] Les muralles baiximperials romanes, aquí i arreu, utilitzaren a bastament material de construcció procedent d'edificis fora d'ús, entre el qual sovinteja el procedent de tombes. Ho comprovem a Barcelona i a la mateixa Girona, on la major part de blocs coneguts usats en l'obra tardana no foren tallats expressament sinó aprofitats d'edificis anteriors (NOLLA et al., *El "portal"...*, citat pàg. 276-285, o NOLLA et al. *Noves exploracions...*, citat pàg. 184-189). Hi ha moltes dades noves encara inèdites.

[72] M. MATARÓ, i A. RIGÓ, *L'Hotel dels Italians*, "Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", Sant Feliu de Guíxols, 1992, pàg. 137-143; M. MATARÓ, B. AGUSTÍ i D. CODINA, *L'antic Hotel dels Italians de Girona*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XXXIII, 1994 (Girona), pàg. 171-187.

algunes consideracions que pensem que poden ser d'interès en el context del tema que estem analitzant. Primerament recordem que les tombes es localitzaren a una fondària, en relació al paviment actual, d'entre 2'60 m i 3'82 m i enretirades uns 17 m de la façana de l'edifici actual que dóna al carrer de Ciutadans. El lloc on eren disposades les sepultures eren terres al·luvials, aportacions argiloses del riu amb nivells intercalats de sorres fluvials de potència variable i que reflectien crescudes sobtades de l'Onyar que superaven puntualment la cota de la Via Augusta. En total foren reconegudes 20 inhumacions, orientades sempre de ponent a llevant –mirant el difunt cap a l'est–, amb el cadàver col·locat decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos preferentment, i en tres casos, enterraments infantils, amb les cames semiflexionades (fig. 13). 6 corresponien a infants i adolescents i 14 a adults[73]. Tipològicament les sepultures eren molt senzilles: 11 en fossa simple, amb el difunt disposat a l'interior i cobert per la mateixa terra extreta, 5 en fossa però protegint les despulles amb lloses planes de pedra (fig. 14) i en 4 casos el cadàver era col·locat sobre el sòl de circulació i colgat amb terra. Aquestes tombes es localitzaven –entre 2'60 i 3'80– en quatre nivells, i cal dir que en algun cas una sepultura es troba damunt d'una altre –fins a tres sobreposades– o l'afecta puntualment. Mancats d'altres elements, s'havia proposat una data pròpia de l'antiguitat tardana[74]. Ens sembla una conclusió assenyada per la tipologia de les sepultures, per la situació a 180 m de distància, de la porta meridional de la ciutat, per tant prou lluny per defensar una data avançada i explicar les característiques dels enterraments modestíssims, però en canvi dins de la tradició immemorial de sebollir les despulles dels difunts a tocar els camins principals d'entrada i sortida dels centres urbans. Una cronologia altmedieval no es pot defensar, atesa la inexistència en aquest sector d'una església. No és possible, de cap manera, relacionar aquestes tombes amb el cementiri de Sant Martí Sacosta, en primer lloc per la distància, no tant física, que també hi és, sinó topogràfica, puix que la petita necròpoli de l'antic Hotel d'Italians quedava limitada per un accident geogràfic de certa entitat, el torrent de la Tallada (fig. 22), existent encara en ple segle XIV i que és l'únic accident natural de certa entitat entre la porta meridional i el riu Onyar, i per dos camins, la Via

[73] MATARÓ et al., *L'antic Hotel...*, citat pàg. 177-180.

[74] MATARÓ et al., *L'antic Hotel...*, citat pàg. 180-181.

Augusta a ponent –i és segur que mai s'enterrà al costat del riu d'aquesta estrada, com han palesat diverses excavacions– i a cerç, a llevant i a migdia per uns camins secundaris però de gran importància que sortien de l'antiga via d'Hèracles i suaument i fent ziga-zagues pujaven cap al portal Rufí. Semblantment a la pujada de Sant Martí (*de costa*), però més suau, si bé bastant més llarg, ideal per a carros i corrues d'animals carregats. L'exploració de 1991 posà al descobert, cap a llevant de l'àrea excavada, una mena de gran mur atalussat que té raó de ser com a defensa del camí davant les agressions sovintejades de les crescudes del riu Onyar. L'espai d'aquest cementiri quedava perfectament definit per l'areny del riu, una torrentera i uns camins (fig. 22).

3.3. EL CEMENTIRI DE SANT MARTÍ SACOSTA.

A la darreria del segle IX un document preciós ens fa conèixer l'existència d'una l'església (*domum*) dedicada al bisbe i confessor de Tours situada *iuxta murum Gerunde ciuitatis* amb un cementiri adjacent. En efecte, *Hobradus* donà a aquest temple, que regentava i tenia el sacerdot *Perfidus*, una peça de terra que afrontava a orient i migdia en camins que per allí pujaven, a occident en el cementiri de l'esmentada església de Sant Martí i a cerç en l'hort de la dona *Bellera* i terra de *Dominicus*[75]

L'existència d'aquest cementiri, disposat a redós de l'església dedicada a Sant Martí i limitat a migdia pel camí que pujant de la Via Augusta anava a trobar el portal Rufí, ens seria també conegut sense la coneixença del document de l'any 898. Efectivament, la troballa d'una làpida funerària altomedieval i d'una tomba antropomorfa així ens ho farien suposar. La làpida fou retrobada l'any 1943, encastada, com a material de reble, en un dels angles del claustre romànic edificat, com la nova església, al segle XI. És una peça interessant i doblement reutilitzada. Primer fou un cancell decorat amb tema de cercles juxtaposat amb

[75] RIUS, J., *Cartes antigues de Sant Martí Sacosta*, "Analecta Sacra Tarraconensia", IV, 1928 (Barcelona), pàg. 355, apèndix documental I, on llegim: *In Dei omnipotentis nomine. Ego Hobradus pro dilectione Dei et propter remedium anime mee donator (sum) domum sancti Martini pontificis atque confessoris Christi, cuius ecclesia sita est iuxta murum Gerunde ciuitatis quam sacerdos nomine Perfidus tenet ad regendum. Donoque ibidem terra que ibidem (est) iuxta alueo que afrontat ipsa terra, qui mihi euenit pro uoce parentorum meorum: de oriente et de meridiein uias qui inde pergunt, et de occidente in cimiterio predictum domum sancti Martini et de circi in orto Bellera femina, et in terra Domenico* (De l'any 898).

decoració d'una estrella de quatre puntes de parets còncaves, amb un cercle intern i una flor de sis pètals inscrita, amb la característica tècnica bisellada pròpia de la decoració del relleu monumental del segle VII[76], que cal suposar que formaria part de la separació litúrgica del santuri d'una església. Més tard fou retallada i convertida en epitafi. Les lletres, molt irregulars però clares i fondes, recorden que allí reposaven les despulles d'un tal Teudis, "sota la dura gespa", en un lloc, en honor de Sant Martí, on ningú havia estat mai sebollit i on no podia ser enterrat ningú més, en el futur, si no volia desfermar la ira de Déu[77]. És clarament altomedieval, sense que pugui afinar-se més en la datació. Tanmateix, la similitud formulària amb l'epitafi del bisbe *Servusdei*, difunt el 906 i que es conserva encastada en el presbiteri de Sant Feliu de Girona, sembla que justificaria una datació pròxima al 900[78]. Aquesta làpida funerària confirma el costum, cada cop més marginal però mai perdut del tot, d'informar del lloc de la sepultura, del nom del difunt i d'altres consideracions que siguin d'interès sobre aquell que hi era sepultat o de la seva família (edat, càrrec...). En aquesta ocasió, i dins d'una vellíssima tradició, s'addueix la venjança divina per assegurar la inviolabilitat del lloc i el llarg repòs tot esperant la Parusia i el judici final, sense, com podem veure, cap mena d'èxit.

L'ús d'una placa decorada de funció específica ha fet suposar l'antigor del temple de Sant Martí Sacosta, del segle VII com a mínim, cosa que sembla prou raonable, però que mancats d'altres dades no podem assegurar. En tornarem a parlar.

En un moment imprecís entre 1961 i 1963, car en aquests tres anys s'hi feren petites intervencions segons consta en la documentació oficial[79], durant unes obres de reparació del paviment de la placeta de davant del seminari, es localitzà una tomba antropomorfa que era travessada per una paret més moder-

[76] PALOL, P. DE, *Escultura de época hispanovisigoda en Gerona. El fragmento decorativo de la iglesia de San Martín Sacosta*, "Analecta Sacra Tarraconensia", XXIII, 1950 (Barcelona), pàg. 1-13, preferentment 5-13.

[77] PALOL, *Escultura...*, citat pàg. 3: CEPITE SVB DVRO CVBAD / TEVDIS VBI IACEBAD / IN ONORE S(AN)C(T)I MARTINI / NVLLVS OMO NO(N) ABEO LI / CE(N)CIA IBI IAC(ER)E NISI POSTE / RITAS MEA SI FERIT IRA / DEI INCVRA SVPER ILLVT.

[78] Vegeu nota 27 d'aquest treball. El text de l'epitafi és el següent: +CESPIE SVB DVRO CVBAT SERVVS / DEI ECCL(ESI)AE GERVNDENSIS EP(ISCOPV)S VIX(IT) / IN EP(ISCOP)ATV ANNIS XV OBIIT XV K(A)L(ENDAS) / SEPT(EMBRIS) AN(NO) D(OMI)NI DCCCCVI IN DIC(CIONE) VII.

[79] Notes conservades a l'arxiu del Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona.

na. Sortí a tocar d'un mur de contenció de la plaça i la sepultura era oberta al subsòl rocós. Era clarament olerdolana, reomplerta de reble modern, i les parets havien estat preparades recobrint-les d'un arrebossat de calç blanca que embellia el taüt i uniformitzava les irregularitats de la pedra on era tallada[80].

Finalment caldria referir-se a una troballa més antiga. Botet i Sisó recorda que l'any 1884, davant del Col·legi d'Estudiants Pobres, adossat a la muralla romana, en terraplenar el pati fora murs fou localitzada una tomba de *tegulae* amb uns claus de bronze sobre l'aresta amb la punta cap a l'interior del sepulcre i disposats cada 25 cm, aproximadament (evidències d'una caixa de fusta?), que contenia un plat com a ofrena que recollí mossèn Ramon Font[81]. Això ens fa possible localitzar la troballa a tocar de la muralla meridional de la ciutat, davant per davant i a molt poca distància de Sant Martí Sacosta i, més cap a l'est, del portal Rufí. No és fàcil valorar-la, però la tipologia i el lloc fan factible l'existència d'un cementiri antic a redós del camí que menaria de la Via Augusta al portal Rufí. La necròpoli altomedieval no seria altra cosa que una consolidació i la cristianització d'un àmbit funerari més antic. És ben clar que el temple de Sant Martí no és en origen altra cosa que una església funerària. Saber-ne la cronologia inicial ara com ara no és possible. Tanmateix totes les evidències semblen assenyalar que abans del 700 existia, en aquell sector fora murs, un cementiri amb un temple funerari ordenant-lo i servint-lo (fig. 1 i fig. 22).

4. CEMENTIRIS PERIFÈRICS.

Fins aquí les necròpolis disposades com un escut a l'entorn immediat de la ciutat. A continuació analitzarem els cementiris antics que han estat identificats en llocs força més allunyats i que no podem relacionar directament amb l'establiment urbà sinó amb l'ocupació suburbana del territori. L'interès, no cal insistir-hi, és enorme.

[80] Miquel Oliva recorda que se n'havia trobat una de semblant en la placeta a migdia de l'església de Sant Pere de Galligants, tal com hem vist.

[81] BOTET I SISÓ, *Sepulturas antiguas...*, citat pàg. 292.

4.1.1. La necròpoli tardoantiga de Santa Susanna del Mercadal.

És el més conegut de tots i el que ha proporcionat més dades. Tanmateix, com veurem tot seguit, no hem estat capaços, fins ara, d'aprofitar tota la informació que aplegà i publicà el gran Botet i Sisó[82] (fig. 1 i fig. 15).

Fou durant unes obres de clavegueram efectuades l'agost de 1890 davant la façana de l'església de Santa Susanna del Mercadal que, en ser necessari baixar a molta fondària, foren localitzades, per sota d'un nivell d'enterrament molt més alt i més modern, un conjunt de sepultures antigues molt notables que determinaren la intervenció municipal a sol·licitud de la Comissió de Monuments, cosa que féu possible una petita excavació davant de l'església i documentar amb prou cura els sectors oberts, més perifèrics, on no fou possible una exploració detallada però sí un seguiment continuat dels treballs (fig. 15,4, 6 i 7).

La cala oberta davant de la porta del temple dedicat a Santa Susanna tenia una superfície de més de 10 metres quadrats. Per sota de les llambordes hi havia un nivell de terra molt irregular, de color fosc, amb enterraments senzills i d'una potència d'aproximadament 2'10 m i, per sota, una sòlida capa d'*opus signinum* general que cobria tot l'espai, de gruix considerable –0'25 m– i molt resistent. Fou en destruir aquest sòl que aparegueren les inhumacions en una disposició determinada, a l'interior d'una capa de terra llimosa amb còdols d'origen al·luvial que continuava, estèril, molt per sota del nivell superior ocupat per les sepultures (fig. 17). Foren localitzades set tombes –cinc sarcòfags monolítics, una tomba d'obra i una caixa de *tegulae* de secció quadrangular amb coberta superior de plaques de terrissa– disposades en bateria, una al costat de l'altra, arrenglerades de nord a sud, amb els caps dels difunts a occident i els peus a orient, i tres sepulcres de *tegulae* de secció triangular, col·locats davant d'aquelles. En total 10 inhumacions, que podien agrupar-se en quatre models tipològics diversos (fig. 16):

l) Sarcòfags monolítics de gres amb tapadora del mateix material i d'una sola peça, plana, a dos vessants o a quatre, i a vegades decorada amb una mena d'acroteris, quatre preferentment, col·locats en els angles, o sis, quatre a cada angle i dos en els costats llargs, però no en posició central sinó lleugerament desplaçats cap al capçal. En total se'n localitzaren cinc, majoritària-

[82] BOTET I SISÓ, *Sepulturas antiguas...*, citat pàg. 266-269 i 289-295.

ment de planta trapezoïdal. Un tenia a l'interior, al lloc corresponent a la capçalera, un enlairament que feia la funció de coixí cervical[83] (fig. 16 i fig. 17)).

2) Una única caixa de *tegulae* de secció quadrangular, coberta amb tres grans plaques de terrissa de 0'67 m de llarg, 0'69 m d'ample i un gruix de 0'10 m, amb una gran creu de sant Andreu marcada amb els dits, abans de la cuita, sobre una de les cares. Aquesta sepultura era feta amb cinc *tegulae* a cada costat, cinc fent de solera, una a la capçalera i una altra als peus –17 en total– de mides uniformes 0'55 m per 0'43 m i disposades en sentit de l'alçada amb la qual cosa la caixa mesurava 2'15 m de llarg i tenia una amplada de 0'55 m. Les tres grans plaques de coberta no aconseguien cobrir completament el taüt (fig. 16 i fig. 17).

3) Una tomba d'obra, feta de rajols llargs i estrets i morter de calç de 0'55 m d'amplada i 2'15 m de llarg i coberta amb 10 *tegulae* col·locades de dues en dues, una damunt de l'altra i ben travades entre elles i a la caixa amb morter de calç. Es trobà adossada a un dels sarcòfags de pedra (fig. 16 i fig. 17).

4) Tres sepultures de *tegulae* de secció triangular. Totes amb tègules conformant la solera i una a cada extrem segellant el taüt, en aquest cas enganxades sòlidament amb argamassa. L'ús del morter per travar s'utilitzava, també, en unir la cresta que, en alguna ocasió, havia estat repicada per facilitar l'encaix d'una peça amb l'altra. Aquesta aresta solia anar protegida amb *imbrices*, sovint enganxats amb morter. Botet ens recorda que el cap dels tres difunts era col·locat damunt d'un *imbrex* que feia les funcions de coixí[84]. Totes tres eren disposades en fila índia, de nord a sud, davant –o darrere– les altres sepultures acabades de descriure, perpendicularment arrenglerades. El cap del difunt era al costat de migdia i els peus a tramuntana (fig. 16).

D'aquest sondeig, probablement de dins d'una sepultura però sense que sigui possible saber-ne el lloc precís, procedirien dues petixines[85], una de les quals presentava dos petits orificis per poder-la penjar. Llevat d'això, res més.

[83] TRONCIN, PH., *Les tombes anthropomorphes du Ve au XVe siècle dans le Midi de la France*, "Nécropoles languedociennes de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen-Âge. Archéologie en Languedoc", 4, 1987 (Lattes), pàg. 174-175.

[84] BOTET I SISÓ, *Sepulturas antiguas...*, citat pàg. 268. És curiós constatar l'ús a Girona d'aquest costum en cronologies més avançades, com evidencià l'exploració de la necròpoli de Sant Feliu. Vegeu *supra* apartat 2.1 d'aquest mateix treball.

[85] *Pecten Iacobeus*, segons BOTET I SISÓ, *Sepulturas antiguas...*, citat pàg. 269.

La gran rasa oberta més cap al sud va permetre localitzar, al costat de migdia de la plaça i en direcció a l'oest, en l'actual carrer de la Sèquia, unes quantes tombes del tipus 4 (*tegulae* de secció triangular) i una del tipus 2, orientades de ponent a llevant (fig. 15,6), i a l'altra banda de la plaça cap a l'est, quatre nous sarcòfags monolítics (tipus 1), idèntics als ja descrits, tres dels quals es disposaven de nord –cap– a sud i l'altre de ponent a llevant (fig. 15,7) i, més enllà, cap a l'Onyar, una altra sepultura del tipus 4, ben orientada (fig. 15,8).

El nombre global de les inhumacions identificades no pot ser definit amb seguretat. Es localitzaren 9 sarcòfags (tombes del tipus 1) –quatre ingressats al museu[86]–, 2 caixes de *tegulae* de secció quadrangular cobertes amb plaques de terrissa (tipus 2), una tomba d'obra (tipus 3) i unes quantes de *tegulae* (tipus 4), de les quals només se'n descriuen 4, però que queda ben clar que "son las más pobres y las más numerosas"[87]. En tot cas eren més de 9, si tenim en compte que aquest és el nombre de sarcòfags i que s'haurien de localitzar, aquelles que no foren definides, al punt de contacte de la plaça amb el carrer Sèquia i carrer amunt cap a l'oest. En relació amb aquest fet interessa recordar que uns anys abans, quan fou bastida la fàbrica de paper "La Gerundense", el 1840/41, foren descobertes cinc o sis inhumacions, que segons les descripcions eren de *tegulae* de secció triangular. Allí mateix el 1856 se'n trobà una altra d'idèntica[88]. Recordem que aquestes es situarien al costat meridional de l'actual carrer de la Sèquia, no gaire lluny de la cantonada amb el carrer Gróber i sempre a la ribera esquerra del rec Monar. Si tenim tot això en compte, el nombre de tombes de l'antiguitat tardana localitzades a redós de l'actual església de Santa Susanna del Mercadal seria d'una trentena[89].

[86] Núm. inventari 1332 i 1333, 1336 i 1337, 1338 i 1339, 1340 i 1341 (en cada cas el primer número correspon a la tapadora i el segon a la caixa. Es troben situats en la nau de l'Evangeli del temple-museu de Sant Pere de Galligants, col·locats en fila índia un darrere l'altre contra el mur perimetral de l'edifici, al costat d'un altre de molt semblant (núm. inventari 1330 i 1331) que procedeix de Caldes de Malavella.

[87] BOTET I SISÓ, *Sepulturas antiguas...*, citat pàg. 268.

[88] BLANCH I ILLA, *Gerona...*, citat pàg. 352; BOTET I SISó, *Sepulturas antiguas...*, citat pàg. 293.

[89] Pel cap baix 29 inhumacions. 5 sarcòfags, 1 tomba de *tegulae* de secció quadrangular, 1 d'obra i 3 de *tegulae* de secció triangular en el sondeig davant la porta de l'església. En total 10. Més 4 sarcòfags cap al carrer de la Sèquia, 1 de *tegulae* de secció triangular més cap al riu, 1 altra de *tegulae* de secció quadrangular, són 6 més, a les quals caldria afegir-hi les "algunas" de tègula de secció triangular que se'ns recorda eren el grup més nombrós (com a mínim 7 més per superar el nombre de sarcòfags). 23 i les 6 o 7 sortides anys abans ("La Gerundense") donen un nombre mínim de 29 sepultures.

Pel que fa al ritual detectat, diríem que només hi havia un cadàver per tomba, sovint molt malmès a causa de la humitat, i que, acompanyant el difunt "titular", un dels sarcòfags, aquell que era més pròxim de la façana de l'església actual, conservava quatre cranis. No és un fet aïllat, si bé no és fàcil d'interpretar[90]. Les despulles eren sempre disposades decúbit supí i amb un dels braços, indistintament dret o esquerre, plegat damunt del pit. Només en una ocasió els dos braços s'encreuaven. En quatre ocasions, un 13'33% aproximadament, el cap del difunt era enlairat, disposat sobre una mena de coixí, cosa que no deixa de ser interessant en ser rara en els cementiris de l'antiguitat tardana d'aquest territori[91]. Tot confirma la tradició local de sebollir el difunt nu embolcallat d'una mortalla[92] i sense cap mena d'ofrena[93]. Només la presència de dues petxines trencaria aquest costum[94]. Pel que fa a la col·locació del cos dels difunts, queda ben clar que en tres tombes col·locades una darrere l'altra el cap del difunt era al costat sud –mirant, per tant, a nord–, tres més, en sarcòfags monolítics, amb la capçalera a tramuntana i la resta, 22 com a mínim, ben orientades (un 80%). Malgrat tot, els percentatges són similars als d'altres necròpolis d'aquest territori amb cronologia semblant[95].

4.1.2. Consideracions

Aquest cementiri situat a la ribera esquerra del riu Onyar, no gaire lluny

[90] Semblantment a Roses (NOLLA, *Roses...*, citat pàg. 121-122, 133-134 i fig. 11). Segons Botet, procedien de tombes destruïdes quan la construcció de l'església medieval. Impossible. Recordem que aquell sarcòfag aparegué per sota del sòl de *signinum*

[91] BURCH et al., *Santa Maria in capite stagni...*, citat; TRONCIN, *Les tombes anthropomorphes...*, citat pàg. 174-175.

[92] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 247-256; NOLLA, *Roses...*, citat pàg. 132 i nota 66.

[93] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 252; NOLLA, *Roses...*, citat pàg. 132-133.

[94] A la fase moderna del cementiri de mas Castell de Porqueres, un dels difunts era acompanyat per una gran petxina. En aquesta ocasió la cronologia feia factible que es tractés d'un antic pelegrí que hauria visitat, en vida, el gran santuari gallec de Santiago de Compostel·la (BURCH et al. *Santa Maria in capite stagni...*, citat.

[95] Per Empúries NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 250-252, amb moltes dades complementàries. Per Roses, NOLLA, *Roses...*, citat pàg. 131-132. Per mas Castell, BURCH et al., *Santa Maria in capite stagni...*, citat.

en metres de les muralles de la ciutat però mentalment a una enorme distància, ha de ser datat, sense embuts, en un moment imprecís entre els segles quart/cinquè i sisè o, potser, una mica més enllà. Els únics elements cronològics són massa imprecisos per poder afinar la datació. Només la tipologia d'unes tombes en ús durant un llarg període de temps pot ser utilitzada. Els sarcòfags monolítics plantegen problemes de precisió cronològica, però defensem *grosso modo* una datació força segura en els segles cinquè i sisè[96]. En aquesta ocasió es tracta de productes d'un taller local que imità peces narboneses que foren utilitzades a bastament en jaciments costaners (a través d'Empúries) i que abastà el mercat local interior (Caldes, Porqueres, Figueres...), on es simplifiquen els prototips i on detectem una tendència a les formes trapezoïdals que potser serien indici d'una cronologia una mica més avançada[97]. Tombes d'obra similars (tipus 3) en trobem al cementiri del carrer de Sant Esteve a Caldes de Malavella[98], acompanyats també de sarcòfags monolítics i amb una cronologia laxa. Més restrictiva semblaria la datació de les tombes de *tegulae* de secció quadrangular, que en general sembla més antiga que el sepulcre de secció triangular[99] i que semblaria proposar una datació de segle quart a cinquè (o sisè). Tampoc ens ajuden les altres tombes de *tegulae,* molt més nombroses però amb un ventall cronològic extens entre segle tercer i segle sisè i, en alguna ocasió, setè[100]. Tanmateix, queda ben clara l'adscripció dins de l'antiguitat tardana d'aquest cementiri i no en la fase postsarraïna o carolíngia.

L'entitat de la necròpoli, amb sepulcres d'un cert prestigi i distinció –sarcòfags, preferentment, tomba d'obra...– dins dels models territorials fa pensar en uns usuaris d'un poder adquisitiu divers però on destacaria un grup capaç d'usar els sepulcres més luxosos del moment. Cal suposar l'existència d'una població dispersa que ocuparia el pla de Girona, concretament la zona

[96] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat, 259-264; NOLLA, *Roses...*, citat pàg. 136-138; BURCH et al., *Santa Maria in capite stagni...*, citat.

[97] Segle sisè i setè. És difícil, mancats de sèries àmplies i ben datades, estar-ne segur.

[98] MERINO, J. i AGUSTÍ, B., *La necròpolis paleocristiana de Sant Esteve (Caldes de Malavella, la Selva)*, "Cypsela", VIII, 1990, pàg. 229, fig. 15,5.

[99] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 270, amb bibliografia.

[100] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 268-269; NOLLA, *Roses...*, citat pàg. 139; BURCH et al., *Santa Maria in capite stagni...*, citat.

del Mercadal, potser una vil·la suburbana o un conjunt de vil·les d'un mateix *fundus* que utilitzarien un cementiri comú situat a tocar un camí que del riu Onyar penetraria cap al pla en direcció a Santa Eugènia i Salt, que vorejava, per l'esquerra, el rec Monar[101]. Les tombes descobertes sota l'antiga fàbrica de paper "La Gerundense", però també les localitzades a redós de l'església de Santa Susanna, al costat de migdia, així ho assenyalen, sempre al costat de cap aquí del rec (cerç). Aquest fet sembla ser una prova a favor de l'antiguitat remota d'aquest curs d'aigua, puix que no creiem que el camí el condicionés, ans al contrari, ja que aquest no duia enlloc si no era al cementiri i servint subsidiàriament el canal[102] (fig. 22).

Un altre indici interessant i que no ha estat mai valorat l'aporta el fet que davant de la façana de l'actual església les tombes localitzades, 10, ho foren totes a la mateix fondària i sota un sòl d'*opus signinum* de 0'25 m de gruix (fig. 17). Això no passava en les altres inhumacions descobertes més cap a migdia. Com s'ha de valorar aquest fet? Nosaltres pensem que es tracta d'una dada capital, indici de l'existència d'una *area* funerària perfectament delimitada i ben definida, com les identificades al cementiri neapolità d'Empúries[103], a mas Castell de Porqueres[104] i al cementiri del carrer de Sant Esteve a Caldes de Malavella[105], sempre molt pròximes a l'església quan n'hi ha, i en lloc simbòlicament considerat. Una altra possibilitat seria que aquella capa de morter hidràulic fos el paviment d'un temple funerari a redós del qual s'hauria consolidat el cementiri.

Som de l'opinió que aquesta necròpoli s'ordenà a partir d'un camí i d'una

[101] Vil·la del Mercadal esmentada a les primeries del segle XII, quan el comte la cedí a l'Església conjuntament amb el forn (CANAL et al., *Girona comtal...*, citat pàg. 75).

[102] Aquesta hipòtesi és també defensada per Ramon Martí que troba indicis suficients en la documentació escrita dels segles IX i X per suposar l'existència del rec, l'origen del qual, en aquest cas, podria situar-se en època romana. Vegeu MARTÍ, R., *Les primeres transformacions de la ciutat medieval*, "Catalunya romànica. V. El Gironès. La Selva. El Pla de l'Estany", Barcelona, 1991, pàg. 54.

[103] NOLLA et al., *Ciuitatis Impuritanae...*, citat pàg. 106-108 i 255-256.

[104] BURCH et al., *Santa Maria in capite stagni...*, citat.

[105] Noves fonts d'informació relatives a la descoberta casual d'un sarcòfag monolític de gres al carrer de Sant Esteve i la posterior excavació d'urgència que dirigí la Dra. Enriqueta Pons, del Centre d'Arqueologia de Girona, a la qual agraïm la informació, permeten deduir la situació d'aquests sepulcres més monumentals dins d'un espai clos definit que interpretem, també, com una *area*. En preparem la publicació detallada.

esglesiola amb funcions funeràries però també d'estructuració de la població suburbana de l'indret del Mercadal i zones properes. L'entitat de les troballes, un cert luxe i la documentació d'ençà mitjan segle XI de l'església de Santa Susanna, en aquell mateix lloc semblen indicis suficients per, almenys, considerar aquesta possibilitat, tan similar, per altra banda, al cas de Sant Martí Sacosta (fig. 22).

Recordem, finalment, que el topònim Mercadal és antic[106] i de cap manera pot relacionar-se amb els mercats medievals de la ciutat, que es localitzen amb seguretat absoluta a l'altre costat de l'Onyar[107]. Això no vol dir que el nom del lloc no es referís a un mercat periòdic, potser unes *nundinae*, unes fires preferentment de bestiar, més reculades en el temps, pròpies de l'antiguitat tardana, que s'haurien realitzat en el marge esquerre del riu Onyar, probablement a migdia del rec i del camí que s'hi associava (fig. 22).

4.2. ELS INDICIS DE PALAU SACOSTA I SARRIÀ DE TER.

A relacionar amb la Via Augusta, hi ha unes notícies que sovint han passat desapercebudes i que volem incorporar a aquest dossier. Segons recorda Miquel Oliva, seguint en aquest cas Francesc Riuró[108], en l'argilera de la bòbila que hi havia al costat del camí de Palau Sacosta, immediatament al sud de Girona, foren trobades, el 1931 i més endavant, dues pedres mil·liars de gran interès[109] i no gaire lluny unes sitges colgades de rierencs i amb fragments del que semblaven uns molins rotatoris o, potser, de l'antiga tapadora del dipòsit, restes d'una conducció d'aigua antiga, paral·lela al camí, un desguàs

[106] Documentat per primera vegada al 1007 quan Lomarig o Iomaric vengué al bisbe Odó un alou que posseïa *prope Ierunde civitate ad ipso Mercadal*. Vegeu MARTÍ, R., editor, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997, pág. 182-183, document núm. 160. També CANAL et al., *Girona comtal...*, citat pàg. 74-75.

[107] Sobre aquesta qüestió CANAL et al., *Girona comtal..*, citat, 62-69. També CANAL, J., CANAL E., NOLLA, J.M. i SAGRERA, J., *Història urbana: la primera expansió mertidional (segles XI i XII)*, "Annals de l'Institut d'Estudis Gironins", XXXIV, 1994, (Girona), pàg. 13-29.

[108] OLIVA, *III. Restos romanos...*, citat pàg. 81- 82; RIURÓ, F., *Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica*, "Quadern de Treball de l'Associació Arqueològica de Girona", 8, 1995 (Girona), pàg. 76-77, 83 i 85. En aquest treball Riuró recorda que les troballes s'efectuaren en diferents moments i que en féu una planta-croquis que més endavant li fou reclamada per Serra-Ràfols, al qual finalment en trameté una còpia.

[109] En darrera instància, sobre els mil·liaris, FABRE et al. *Inscriptions...*, citat pàg. 179-182, pl. LV-LVIII.

que ha de correspondre a una de les cunetes de la via romana, element omnipresent en tota obra viària de certa dignitat i de llarga durada, i els fonaments d'una petita construcció amb murs fets de *tegulae* posades planes, a la manera de rajol, i ben lligades amb morter de calç. A l'interior d'aquest petit edifici s'observaven els contraforts d'un arc i a tot l'entorn un banc corregut adossat a les parets i al centre, evidències bastant senceres d'un enterrament. No hi ha dubtes a considerar que allò que fou explorat i que no es documentà suficientment era un petit mausoleu situat a tocar la Via Augusta i que relacionaríem amb la vil·la pròxima de Palau, de la qual la toponímia ha deixat una sòlida petja. Tractant-se d'una tomba d'inhumació i per les característiques assenyalades, potser podríem proposar una datació del monument entre el segle segon avançat i la quarta centúria de l'era i una restitució versemblant. Queda clar que els contraforts de l'arc cridaren l'atenció de Francesc Riuró, amb la qual cosa és segur que es trobaven a l'interior de la construcció i no en un altre lloc[110]. Aquest fet fa pensar en una cobertura plana del monument, sostingudes les bigues en l'arc i els murs perimetrals. És possible pensar que l'arc marcaria la separació entre un àmbit obert i un altre de cobert que actuaria de cambra funerària, mentre l'espai sense trespol ho faria de vestíbul amb funcions especials en els rituals funeraris periòdics. Tanmateix, si bé aquesta és una possibilitat raonable i amb nombrosos paral·lels, és ben cert que les notícies que ens han arribat parlen d'un edifici no gaire gran. En aquest cas la nostra interpretació imagina una coberta plana de tot el conjunt que actuaria de cambra mortuòria i, simultàniament, d'espai d'ús per als membres de la família. És molt possible també que el terrat pla –no imaginem cap altra possibilitat a partir de la presència dels contraforts de l'arc– complís funcions d'aquesta mena, tal com passa en tombes similars més ben documentades. L'accés al terrat es faria a través d'una escaleta no documentada, molt probablement de fusta[111] (fig. 18 i fig. 19).

A Sarrià de Ter, ben a la vora també d'on fou recuperat el fragment de

[110] Una altra possibilitat teòrica hauria estat que aquests contraforts d'arc se situessin a la porta, però és segur que si hagués estat així s'hauria indicat explícitament, "porta en arc" o de manera semblant o, senzillament, només s'hauria esmentat l'obertura cap a l'exterior. En canvi, l'existència d'un arc ben assenyalat pels contraforts d'arrancament a l'interior del recinte sí que era suficientment significatiu i "diferent" per deixar-ne constància.

[111] Definides com a "tombe a camera rettangolari della media età imperiale" (TOYNBEE, *Morte e sepoltura...*, citat pàg. 110-122; altres exemples al cementiri de la Via Laurentina d'Ostia (FLORIANI SQUARCIAPINO, M., *Scavi di Ostia III. Le necropili*, Roma, 1958, pàg. 61-113.

mil·liari de l'emperador Maximí (235-238)[112], a la ribera esquerra del riu Ter, s'han recuperat algunes tombes de *tegulae*, fixant el recorregut de la Via Augusta[113]. No sembla que aquest petit cementiri pugui relacionar-se amb els habitants de la vil·la del Pla de l'Horta, que queda força desplaçada cap al sud-oest i que a l'entorn ha proporcionat algun enterrament tardà, sinó amb algun altre punt d'hàbitat desconegut, potser a relacionar amb el pas del riu i el pont.

5. CEMENTIRIS *INTRA MUROS*.

Dins del *pomerium* de la ciutat només tenim constància documental d'un cementiri, citat textualment per primera vegada, si no anem errats, l'any 1020, i que cal relacionar amb l'església catedral de Santa Maria[114]. Aquesta necròpoli ocuparia el sector oriental de l'església, més enllà de la fondalada que delimitava el recorregut de l'antiga muralla romana i, d'ençà de l'eixample carolingi, en uns nous espais guanyats per la ciutat i que es relacionen de seguida amb la catedral i l'àrea episcopal[115]. Degué quedar parcialment molt afectat per la construcció de la canònica (a partir de la primera meitat del segle XI) i per l'absis de la seu gòtica (a partir de 1314). Per altra banda, cal dir que no ha estat mai explorat arqueològicament. No tenim cap dubte a lligar l'origen d'aquest cementiri amb l'adequació i consagració del temple dedicat a Santa Maria, que documentem en ús, per primer cop, durant la cinquena dècada del segle IX[116] (fig. 1 i fig. 22).

[112] OLIVA, *III. Restos romanos...*, citat pàg. 79-81; FABRE et al..., *Inscriptions..*, citat pàg. 183-184, pl. LVIII.

[113] OLIVA, M., *Tesela arqueológica*, "Revista de Gerona", 7, 1959, (Girona), pàg. 90; NOLLA et al., *Carta arqueològica..*, citat pàg. 187; RIURó, *Crònica...*, citat pàg. 104 i 110

[114] Donació feta per la comtessa Ermessenda i el seu fill, el comte Berenguer Ramon I, a la seu de Girona amb data de 31 de març de 1020, que afrontava a migdia *cum ipsa ecclesia de Sancta Maria siue in ipso cimiterio de predicta ecclesia* (MARQUÈS, J.M. editor, *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*, Barcelona, 1993, pàg. 184, document núm. 80, 1020; esmentat novament l'any 1053 (MARTÍ, *Col·lecció diplomàtica ...*, citat pàg. 278, document núm. 269.

[115] Sobre aquesta qüestió NOLLA, J.M. i SAGRERA J., *Girona carolíngia*, en premsa.

[116] Primera menció que coneguem, del 21 d'agost de l'any 842, en la sentència d'una causa entre el bisbe Gotmar i el comte Udalric (MARQUÈS, *Cartoral...*, citat pàg. 62-64, document núm. 5), on es llegeix: *...tam de mare quam de terris terciam partem ab omni integritate ad Sancte Marie seu ad Sanctum Felicem sedis Gerundensis epischopatus Gondimari...*).

Arqueològicament, coneixem un altre cementiri de dimensions desconegudes dins de l'àrea fortificada de la ciutat. Durant la campanya d'excavació a la Caserna d'Alemanys, els anys 1947 i 1948, foren descobertes tres tombes d'inhumació, dues orientades i l'altra amb el cap al sud-est[117]. El sondeig de 1988 féu possible redescobrir-ne dues i documentar-les convenientment[118]. Les sepultures eren en caixa de lloses de pedra calcària, amb blocs clavats verticalment conformant el taüt i plaques planes protegint les despulles. La solera damunt de la qual es posava el cadàver havia estat aplanada i preparada amb pedretes petites. Aquesta caixa se situava en un fossat obert al sòl i potser una llosa plantada verticalment a la capçalera n'assenyalava el lloc. El nivell on s'obrí la fossa era clarament antic, amb material exclusivament romà. Els cadàvers havien estat posats decúbit supí; en un cas (tomba núm. 3), els braços paral·lels al cos, i en l'altre (tomba núm. 2), amb les mans sobre el pubis. De la tercera només sabem que era similar (fig. 20 i fig. 21).

No és fàcil valorar aquesta troballa ni datar-la amb precisió, en tractar-se d'un tipus de tomba de llarga cronologia a partir de l'antiguitat tardana fins, amb algunes petites variacions, al segle XI o més enllà. Tampoc és senzill valorar la troballa, puix que tres tombes no són cap gran cosa, però l'àrea explorada és molt reduïda i són estranyíssimes per no dir inexistents les inhumacions aïllades, i més en un sector que és, des d'època fundacional, zona *intra muros*. Nosaltres havíem proposat, inicialment[119], una cronologia alta, dins dels segles VII o VIII, hipotetitzant l'existència, en aquell sector de la ciutat, d'un cementiri, potser associat a una esglesiola desconeguda. Ara que tenim moltes més dades, proposaríem una datació a partir de mitjan segle IX i lligaríem aquesta necròpoli al castell de Gironella. Recordem que fou localitzada justament en l'espai que pertany al *viridarium* del *castrum*. Això relacionaria aquest cementiri i el de la catedral, simultanis o molt pròxims en el temps, quan, vers el 840, es trencà finalment el vellíssim costum de sebollir els difunts de la ciutat més enllà de les muralles, tal com havien fet, de sempre, els avantpassats (fig. 22).

[117] NOLLA, J.M., *Excavacions arqueològiques a Girona: la Caserna d'Alemanys*, "Cypsela", III, 1980 (Girona), pàg. 181-182.

[118] NOLLA et al., *Noves exploracions...*, citat pàg. 181-182, fig. 1, 2 i 4 a 8.

[119] NOLLA et al., *Noves exploracions...*, citat pàg. 181-182.

Les capelles carolíngies de l'àrea del fòrum –Santa Maria de les Puelles i Sant Genís– no donaren lloc, pel que sabem (dades textuals i arqueològiques), a petits cementiris.

6. CONSIDERACIONS GENERALS.

La topografia de la ciutat marca els espais funeraris. Durant l'època romana, de la fundació al segle quart, les àrees d'enterrament es localitzen immediatament al nord i al sud de la ciutat, sempre a redós de la gran artèria vertebradora que fou la Via Augusta. En algun cas, i en relació amb aquest camí principal, sobre vies secundàries però ben situades, podia generar-se una nova àrea d'enterrament complementària (Sant Daniel, Banys Arabs...). Tal com indicarien certes troballes, sembla segura l'existència de mausoleus de certa magnitud, decorats per tallers locals amb estàtues i relleus que eren memòria viva d'importants personatges lligats a l'aristocràcia ciutadana. És possible pensar en l'existència de necròpolis similars, més modestes, relacionades amb la porta de llevant i, sobretot, amb el portal Rufí (fig. 22). L'arqueologia ha estat, fins ara, gasiva en dades. Tanmateix, l'ús d'un monument en forma d'edícula en l'obra de la torre quadrangular del sector del pati de les Àligues, a pocs metres del portal Rufí, fa pensar, com a hipòtesi versemblant, en el desmuntatge d'un tomba altimperial d'àquella tipologia, ja en desús, i incorporada, vers el 280-300, a l'obra de la fortificació urbana. Fora murs i a tocar d'un camí important, el lloc era adequat[120] (fig. 22).

A partir del segle quart, el cementiri que es generà a redós del *martyrium* de Feliu convertí aquell sector en l'àrea d'enterrament privilegiada però no única. En efecte, les dades arqueològiques semblen detectar la continuïtat d'ús del sector dels Banys Àrabs i a migdia de la ciutat, en una zona marginal i allunyada, el solar de l'antic Hotel d'Italians, que potser assenyala el punt més distant usat per enterrar més enllà de la porta meridional de la ciutat, cosa que de retruc fa pensar en una densa i llarga ocupació dels 180 m que hi ha entre aquest cementiri i aquella porta, en el benentès que a partir de l'actual plaça de l'Oli només era utilitzable la galta oriental (fig. 22).

[120] Aquest material es troba en estudi.

Indicis de cert pes fan suposar l'existència a l'antiguitat tardana d'un temple a Sant Martí i d'un cementiri a l'entorn, que tanmateix no documentem fins al segle IX, obrint nous espais i noves zones a aquestes necessitats. Més enllà, per donar servei a una important comunitat suburbana, funcionaria la necròpoli del Mercadal, que probablement també s'organitzà a l'entorn d'una esglesiola, potser d'origen senyorial, que com moltes altres serviria també per cohesionar i donar servei a la comunitat (fig. 22).

És interessantíssim observar com durant aquesta llarga etapa històrica (segles IV a IX) el costum antic continuà vigent i només es sebollí fora murs, quan en moltes altres ciutats del món mediterrani, a poc a poc, a partir del segle cinquè o sisè, s'iniciava el costum de fer-ho dins de les fortificacions urbanes, sempre, però, a redós d'una església. A Girona caldrà esperar a l'etapa carolíngia per trencar aquesta tradició (cementiri de la seu de Santa Maria). Aquest és un argument de pes, un més, a favor de la inexistència d'esglésies cristianes *intra muros* fins a mitjan segle IX.

A partir d'aquesta centúria no tan sols es consolidaren els cementiris tradicionals i d'altres de nous d'origen discutible (Sant Nicolau) sinó que començà a sebollir-se a l'interior de les muralles (cementiris de la Seu i de Gironella). Aquest fet, però, no significà, ni de bon tros, la fi dels cementiris tradicionals, que continuaren en ús molts d'ells fins a èpoques ben pròximes.

Fig.1.- Planta del nucli antic de la ciutat de Girona. Els números assenyalen els cementiris antics i alto-medievals documentats. 1) Església de Sant Feliu. 2) Antiga plaça de Balaguer (excavacions de 1984 i 1986). 3) Sant Nicolau. 4) Banys Àrabs. 5) Placeta del Correu Vell. 6) Hotel dels Italians. 7) Sant Martí Sacosta. 8) Mercadal. 9) Cementiri antic de Santa Maria. 10) Caserna d'Alemanys.

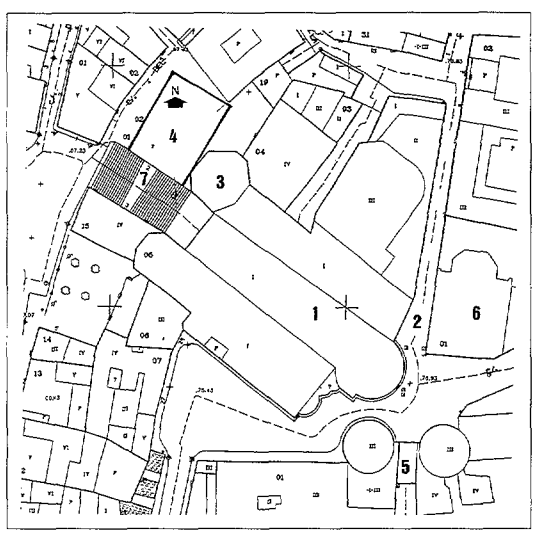

Fig. 2.- Sector fora murs al nord de la ciutat. Planta de detall. 1) Església de Sant Feliu. 2) Carrer del Llop (antiga Via Augusta). 3) Campanar octogonal de Pere Sacoma. 4) Antiga plaça de Balaguer. S'assenyala l'àrea excavada el 1986. 5) Portal de Sobreportes. 7) Escales de Sant Feliu. 8) Església de Sant Lluc.

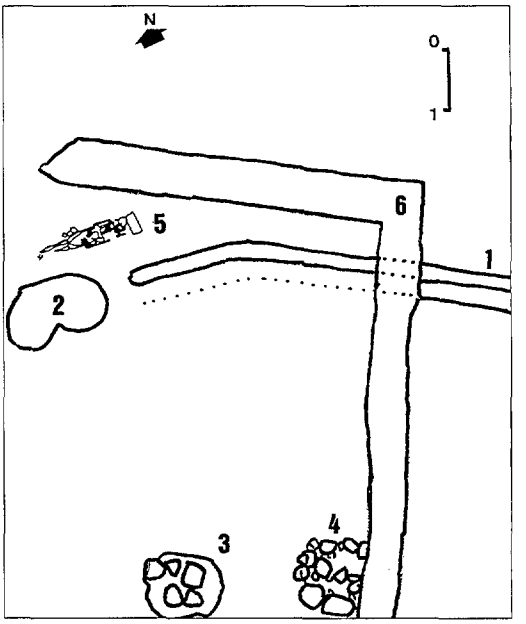

Fig.3.- Antiga plaça de Balaguer. Sector central de l'àrea explorada el 1986. S'assenyalen, només, les estructures romanes i de l'antiguitat tardana, 1) Desguàs M 53. 2) *Ustrinum* F 62. 3) Basament d'obra d'una tomba antiga B 56. 4) Basament d'obra d'una tomba antiga B 57. 5) Inhumació altimperial SP 60. 6) Mur de delimitació baximperial M 52/M 55. (Interpretació a partir de Bastit et al., 1987).

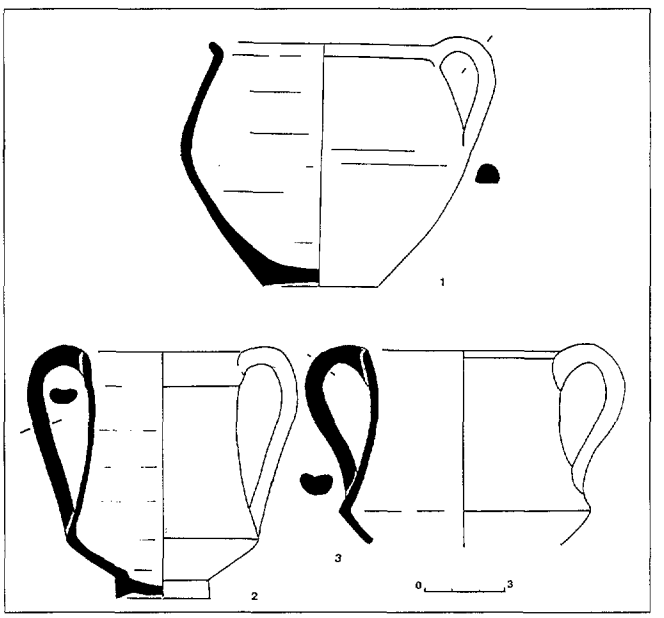

Fig.4.- Conjunt d'ofrenes de la inhumació SP 60. 1) Tupí de ceràmica africana de cuina. 2) i 3) Copes de ceràmica comuna oxidada.

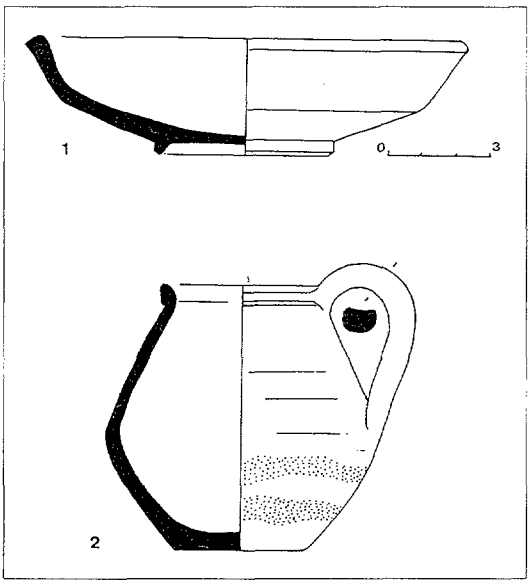

Fig. 5.- Conjunt d'ofrenes de la tomba SP 73. 1) Plat de ceràmica africana A2, forma Hayes 16. 2) Tupí de ceràmica de cuina africana.

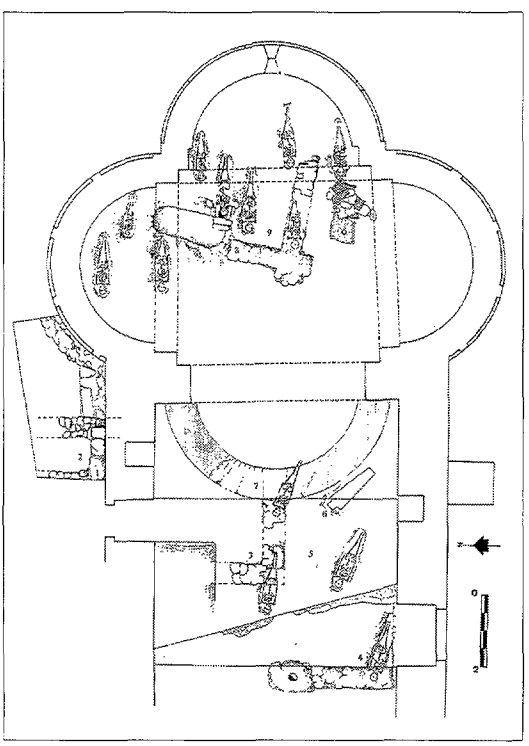

Fig. 6.- Sant Nicolau. Planta on se situen les troballes efectuades en les excavacions de 1969 i 1975. 1) Tomba de lloses medieval. 2) Murs antics de pedra seca. 3) Murs d'*opus caementicium* formant angle. 4) Mur d'*opus caementicium* i sòl d'*opus signinum*. 5) Tombes antigues. 6) Tomba antropomorfa. 7) Fonaments de l'antic absis semicircular. 8) Restes estructurals antigues. Al nord, l'anomenat "ossari". 9) Tombes baixmedievals.

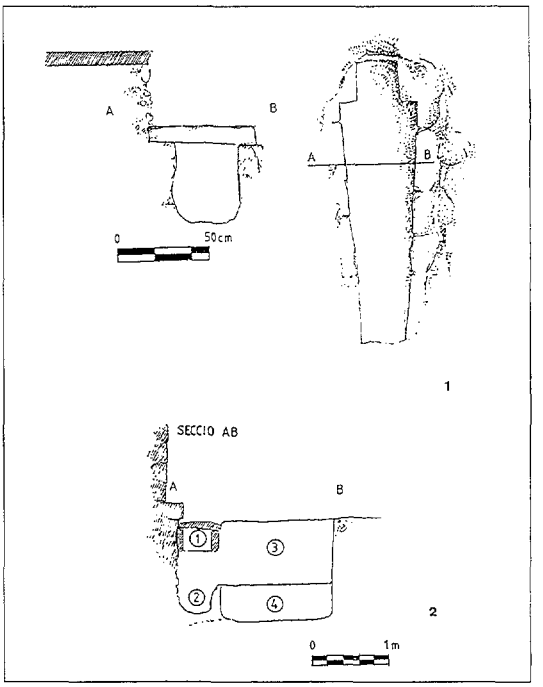

Fig. 7.- Excavacions de Sant Nicolau de 1969 i 1975. 1) Secció i planta de la tomba antropomorfa (vegeu també fig. 6,6). 2) Secció de l'exploració de 1969 al nord del temple. A) Mur septentrional de Sant Nicolau. B) Sector no excavat. 1) Tomba medieval de lloses. 2) Tomba més antiga de fossa simple. 3) Nivell de terra fosca amb material. 4) Terra llimosa estèril.

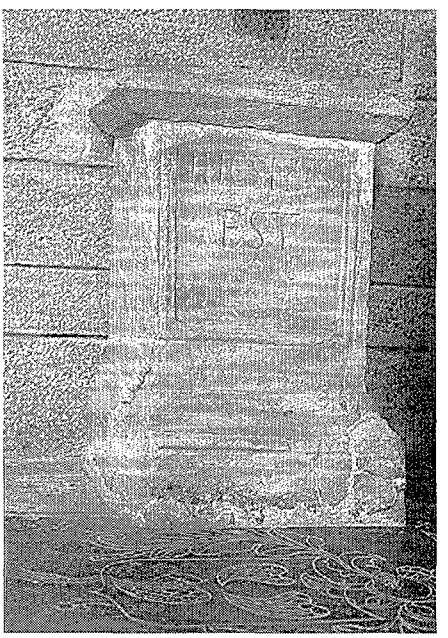

Fig. 8.- Ara funerària incompleta conservada a l'església del convent de Sant Daniel. Es pot llegir ... HIC SITVS / EST.

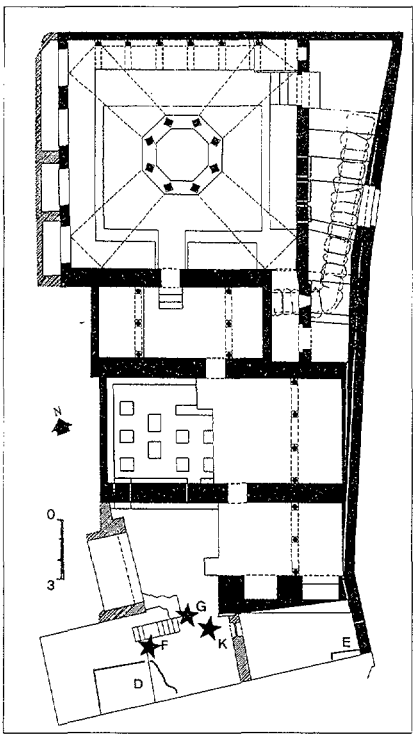

Fig. 9.- Banys Àrabs. Planta general. D) Situació aproximada de la gran estructura antiga que interpretem com les restes d'una tomba monumental. E) Altra estructura antiga descoberta el 1991, versemblantment una altra tomba notable. F) Situació de la tomba de *tegulae*. G) Situació de l'àmfora Dressel 20, clavada dreta a terra. K) Fossat cobert de rierencs i fragments grans d'àmfora.

Fig. 10.- Porta meridional. Torre de la placeta del Correu Vell. Fragment d'un ortostat de gres decorat (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona).

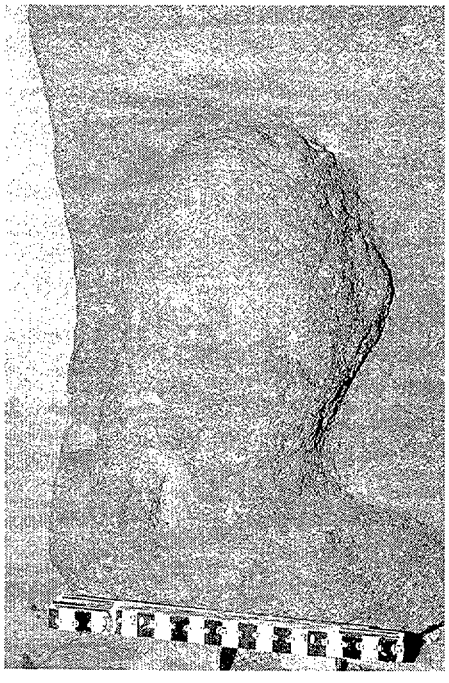

Fig. 11.- Detall de la peça anterior (fig. 10).

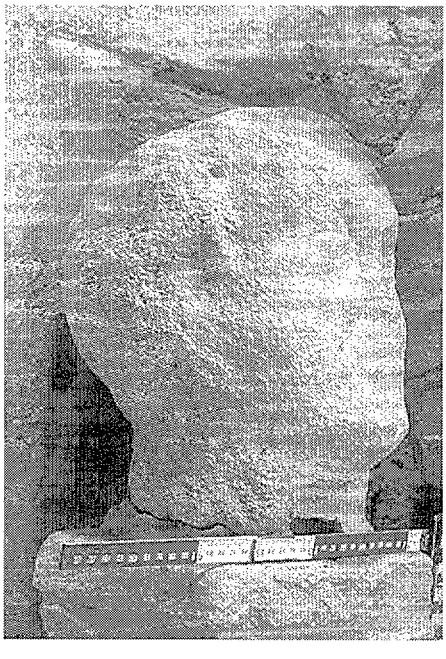

Fig. 12.- Porta meridional. Torre de la placeta del Correu Vell. Cap masculí de mides reals (Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona).

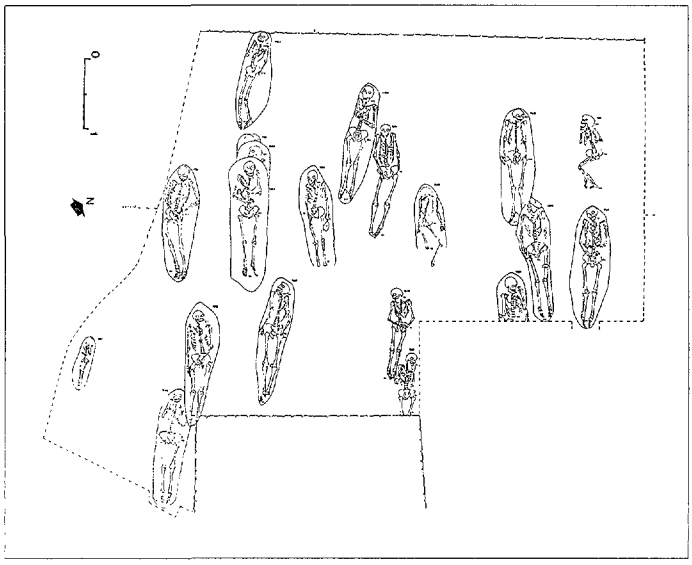

Fig. 13.- Carrer de Ciutadans. Antic Hotel dels Italians. Planta general del cementiri (segons Mataró et al., 1994).

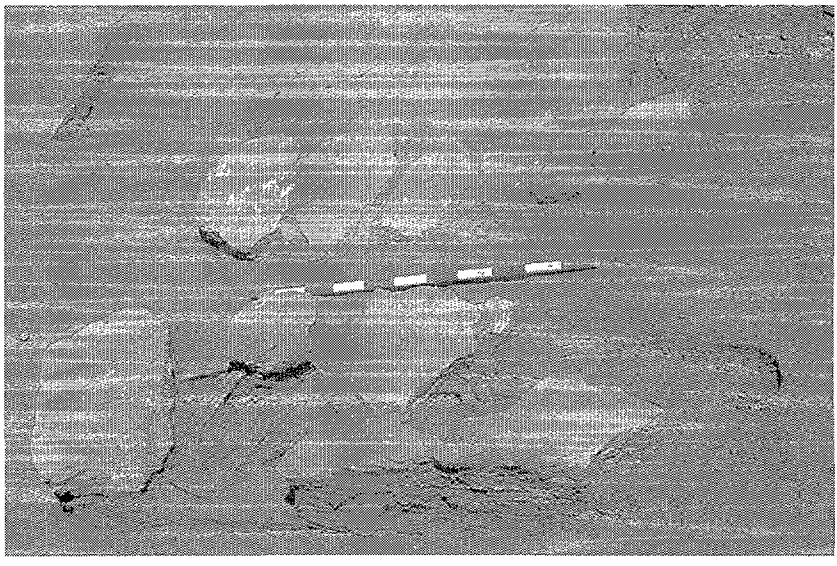

Fig. 14.- Carrer de Ciutadans. Cementiri de l'antic Hotel d'Italians. Detall de dues tombes de fossa simple amb coberta de lloses.

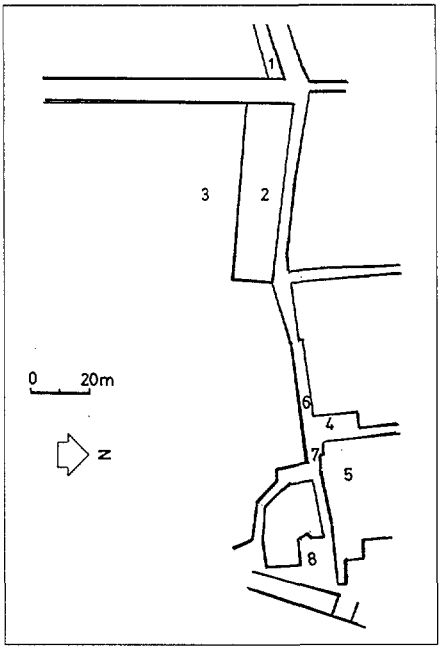

Fig. 15.- Mercadal. Planta general del sector de l'església en el moment de l'exploració del cementiri (1890). 1) Rec Monar. 2) Fàbrica de paper "La Gerundense", on foren descobertes 5 o 6 tombes de *tegulae* de secció triangular. 3) Hort d'en Bertran (localitzada una tomba de *tegulae* de secció triangular). 4) Placeta davant l'església de Santa Susanna (excavació de 1890 i descobriment de 10 tombes).- 5) Església de Santa Susanna. 6) i 7) Oest i est de carrer de la Sèquia, amb descobriment de tombes (1890). 8) Situació aproximada de la tomba més oriental descoberta el 1890.

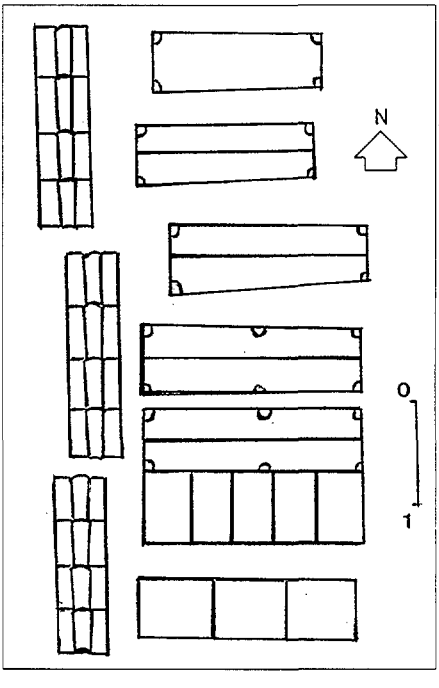

Fig. 16.- Mercadal. Excavació davant la porta de l'església (1890). Restitució hipotètica de les troballes, amb cinc sarcòfags monolítics de gres local, una tomba d'obra i una de *tegulae* de secció quadrada, disposades en bateria i orientades i arrenglerades en fila índia davant de les capçaleres, tres tombes de *tegulae* de secció triangular amb els difunts disposats de sud a nord.

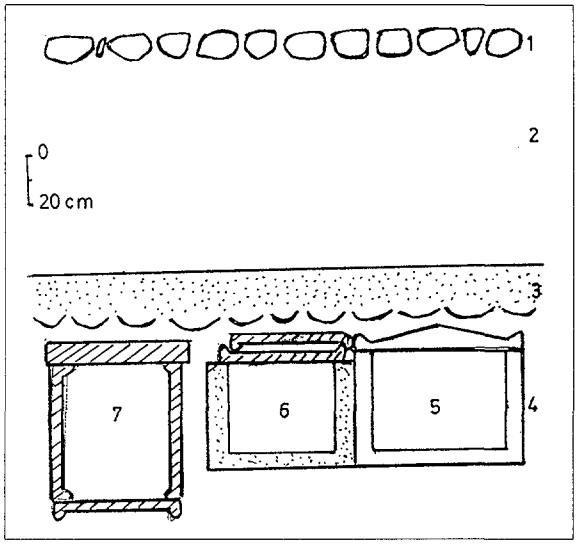

Fig. 17.- M e r c a d a l . Excavació davant la porta de l'església (1890). Secció estratigràfica. 1) Sòl de llambordes. 2) Capa de terra amb enterraments abundants. 3) Paviment d'*opus signinum*. 4) Nivell de terra estèril. 5) Sarcòfag. 6) Tomba d'obra. 7) Tomba de *tegulae* de secció quadrangular.

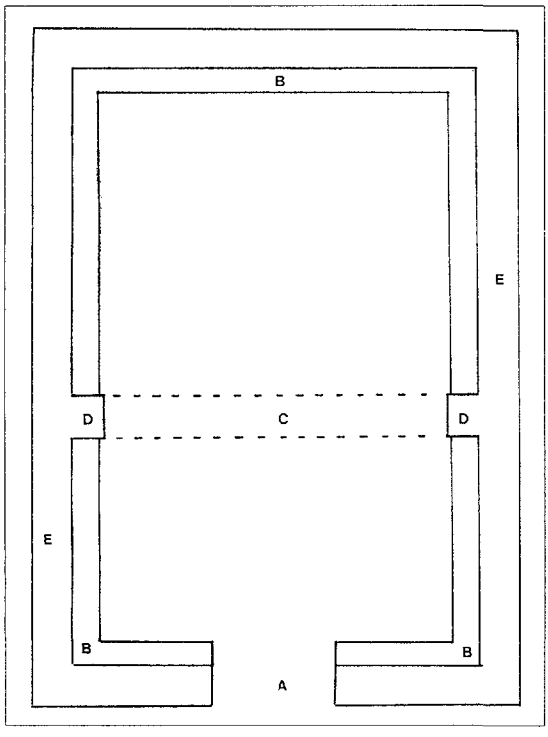

Fig. 18.- Palau Sacosta. Planta restituïda de la tomba descoberta vers el 1931. A) Porta. B) Banc corregut d'obra adossat als murs. C) Arc. D) Contraforts de l'arc. E) Mur perimetral.

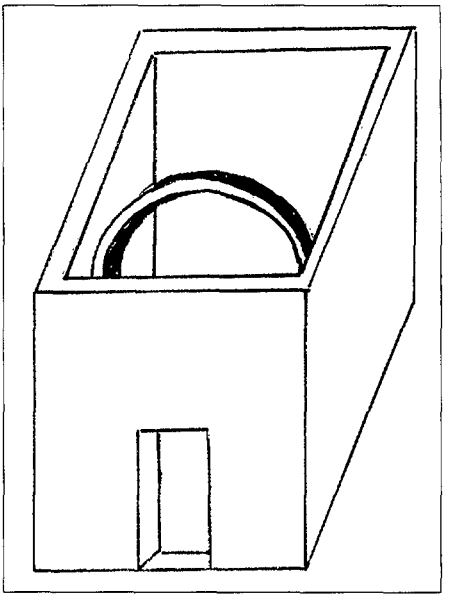

Fig. 19.- Palau Sacosta. Restitució volumètrica de la tomba.

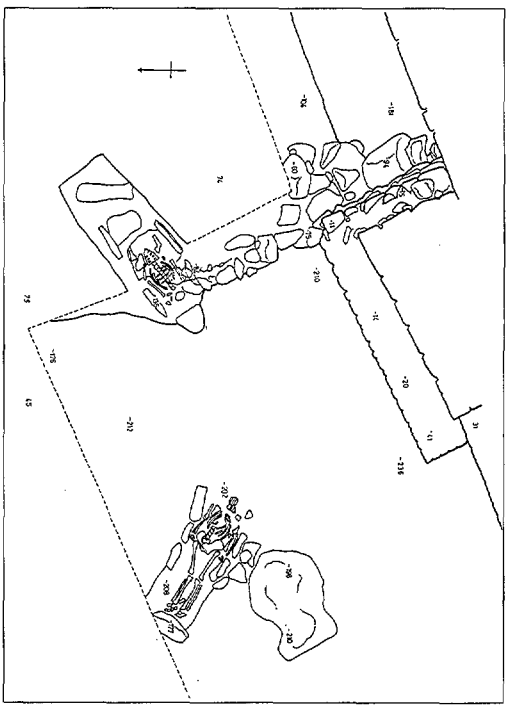

Fig. 20.- Caserna d'Alemanys. Planta amb la situació de les dues tombes de lloses tornades a descobrir el 1988. A migdia, la muralla.

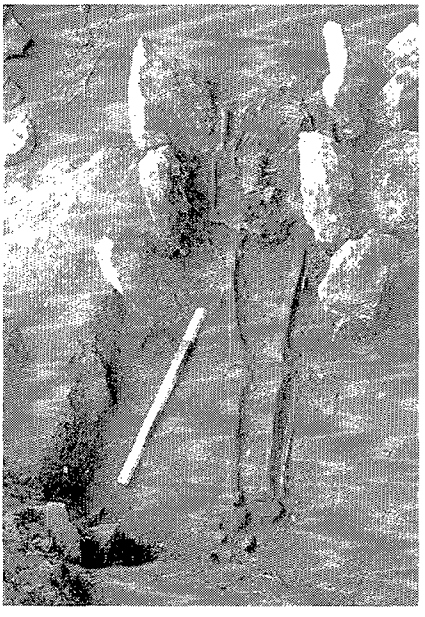

Fig. 21.- Caserna d'Alemanys. Detall d'una de les tombes de lloses.

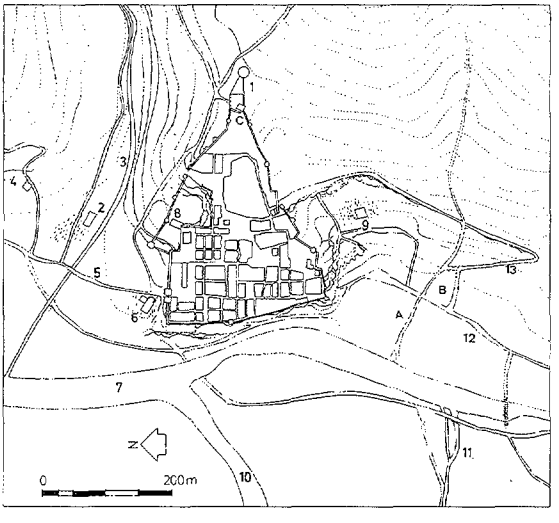

Fig.22.- Planta de la ciutat de Girona i dels seus entorns immediats a època carolíngia. 1) Castell de Gironella. 2) Cementiri i estructura antiga de Sant Nicolau. 3) Riu Galligants i, paral·lel, al nord, camí de *Valle Profunda*. 4) Camí de Montjuïc i Campdorà. 5) Via Augusta, sector nord. 6) Temple i cementiri de Sant Feliu. 7) Riu Onyar. 8) Cementiri antic de Santa Maria. 9) Temple i cementiri de Sant Martí Sacosta, amb el camí que mena cap al portal Rufí. 10) Riu Güell. 11) Rec Monar i camí. 12) Via Augusta, sector sud. 13) Camí vers el portal Rufí. A) Torrent de la Tallada. B) Situació del cementiri del solar de l'antic Hotel dels Italians. C) Cementiri de la Caserna d'Alemanys.